

ԱՐԱՄ ԱՆԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍՂԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԳԻՐԸ ՀԱՅԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(1991-2004 ԹԹ.)**

9(47.925)
շհ-57

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԱՐԱՄ ԱՆԱՆՅԱՆ

4328

**ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՆՆԳԻՐԸ
ՀԱՅ-ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(1991-2004 ԹԹ.)**

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԵՆԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

16

Signature

16

ԵՐԵՎԱՆ 2006

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (22)
Ա. 573

Աշխատությունը Հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Խմբագիր՝ պատմական գիտությունների գոկտոր, պրոֆեսոր
Ս. Ստեփանյան

Անանյան Արամ
Ա573 Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը Հայ-թուրքական
Հարաբերություններում.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ.,
2006.- 122 էջ:

Աշխատությունն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հիմնահարցի ազդեցությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականության ու մասնավորապես Հայ-թուրքական միջպետական ու Հասարակական Հարաբերությունների վրա:

ԳՄԴ 63.3 (22)

ISBN 99941-991-4-5

© Պատմ. ինստ., 2006թ

Հայկական պետականության վերականգնումը բեկումնային նշանակություն ունեցավ Հայ ժողովրդի քաղաքացիական պատմության մեջ: Իբրև միջազգային հարաբերությունների սուբյեկտի, Հայաստանի Հանրապետության առաջ ծառայեցավ արտաքին քաղաքական Հայեցակարգի մշակման հրամայականը: Այս համատեքստում ամենաարդ հիմնահարցը Հայ-թուրքական երկկողմ հարաբերությունների Հայեցակարգի ձևավորումն էր: 1991թ. դեկտեմբերի 16-ին թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, սակայն դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց պաշտոնական երևանի հետ՝ առաջ քաշելով հարաբերությունների կարգավորման մի շարք նախապայմաններ (հրաժարվել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման քաղաքականությունից, Արցախը Հայտարարել Ադրբեյջանի մաս և այլն): Թեև ՀՀ առաջին իշխանությունները երկկողմ բանակցությունների ընթացքում երբեք չեն անդրադարձել թուրքիայի կողմից Մեծ եղեռնի ճանաչման խնդրին, թուրք դիվանագետների նախաձեռնությամբ 1915-1923թթ. Օսմանյան կայսրությունում իրականացված ցեղասպանության հարցը արդիական ազդեցություն ստացավ Հայ-թուրքական հարաբերություններում:

Թուրքական Հանրապետությունը ցայսօր պետական մակարդակով ժխտում է Հայոց ցեղասպանությունը, թուրքերը ձևավորել են պատմական իրողությունների նենգափոխման օրենսդրական և ինստիտուցիոնալ դաշտ՝ ակտիվ դիվանագիտական պայքար ծավալելով Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման դեմ: Այս գործելաոճը, ժամանակակից քաղաքագիտության սկզբունքների համաձայն, միանշանակորեն կարող է որակվել որպես ծրագրված պետական քաղաքականություն. սուկա են գաղափարախոսական հիմքը, օրենսդրական դաշտը՝ պաշտոնապես անընդհատ քարոզվող տեսակետի և միտումնալոր նենգափոխված պատմության ձևով (policy), կան պետության կողմից առաջ քաշված խնդիրներ և նպատակներ (politics), ինչպես նաև ժխտմանը միտված քաղաքական, դիվանագիտական և գիտական հաստատությունների ցանց, որն անմիջականորեն իրականացնում է թուրքական պետության քաղաքական գիծը (polity): Փաստենք, որ հակահայկական քաղաքական առաջնահերթություններ են շարժվում նաև այսօրվա թուրքական իսթերիչմենթի ներկայացուցիչները: Անկախ իշխող քաղաքական ուժից, Անկարան Հավատարիմ է մնում խնդրո առարկայի վերաբերյալ առկա իր խոտոր սկզբունքներին: Ավելին՝ շարունակում է զարգացնել և կատարելագործել ժխտման միջոցները, սեփական քաղաքական տեսադաշտում անընդհատ ներառելով նորերը: Այս առումով կարևոր է Հասկանալ և ճանաչել այն

մեթոդներն ու ձևերը, որոնցով առաջնորդվել են Թուրքիայում որոշումներ ընդունողները վերջին տասնամյակների ընթացքում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ ուղղված պայքարը Հայոցիլու Համար: Այդ իսկ պատճառով, այսօր՝ Մեծ եղեռնից այլևի քան 90 տարի անց, կրկին հրատապ է դառնում Թուրքիայի վարած Հայաստան քաղաքականության ուսումնասիրությունը՝ Անկարայի գործողություններին Համարժեք գնահատական տալու, վերջինիս քաղաքականությունը կիրառական տեսանկյունից ներկայացնելու, քաղաքական ծրագրավորման ոլորտում անցյալում թույլ տված սխալները չկրկնելու Համար: Ժամանակագրական առումով սույն աշխատությունն ընդգրկում է 1991-2004թթ.: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի ընտրությունը պայմանավորված է Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումով, այդ իրադարձություններից հետո պաշտոնական Երևանի արտաքին քաղաքական կուրսի ձևավորմամբ, Հայ-թուրքական հարաբերությունների օրակարգում Հայոց ցեղասպանության խնդրի սահմանամեր և անկախ Հանրապետության առաջին քաղաքական ընտրախափի՝ ցեղասպանության հարցը երկկողմ հարաբերությունների ծիրից օտարելու որոշումով: Իսկ 1998թ. նախագահական ընտրություններում Հաղթանակ տանելուց հետո Ռ. Քոչարյանը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը ներառեց Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հայեցակարգում: Արդեն 2004թ. Հայոց ցեղասպանության հարցը մտավ Թուրք-եվրոպական հարաբերությունների օրակարգ, ինչով էլ ամփոփվում է մեր աշխատությունը: Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել և լուսաբանել ՀՀ անկախացումից հետո երկրի արտաքին քաղաքականության անկյունքարային ուղղություններից մեկը և դրանում պատմական անցյալի ազդեցությունը: Թեմայի հետազոտման ընթացքում ուշադրություն ենք դարձրել հետևյալ հարցերին՝

- Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների քաղաքական օրակարգի ձևավորումը 1990-ական թթ.,
- Երկկողմ հարաբերություններում Հայոց ցեղասպանության գործոնը և նրա ազդեցությունը քաղաքական շփումներ Հաստատելու ոլորտում,
- 1998թ. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության փոփոխությունը և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցի ներառումը դիվանագիտական օրակարգում,
- Հասարակական երկխոսությունը և դրա ներգործությունը միջպետական հարաբերությունների վրա,
- Մեծ եղեռնի ճանաչման անհրաժեշտությունը եվրամիությունը Թուրքիայի անդամակցելու Համատեքստում:

Աշխատությունում ներկայացված տեղեկությունները, կատարված վերլուծությունները ու հիմնախնդիրների լուծման տարբերակները լուսաբանում են Հայ-թուրքական արդի հարաբերությունները: Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է մտցվում Հայաստանի ետանկատեսության շրջանում Հայ-թուրքական հարաբերությունների թեման, դրանցում Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի նշանակությունը: Վերականգնվում է կիսապաշտոնական Թուրք-հայկական հաշտեցման Հանձնաժողովի գործունեության պատմությունը:

Հատկանշական է, որ ներկայացված խնդիրն իր ամբողջության մեջ նախկինում Համակարգված ուսումնասիրության չի արժանացել: Հետազոտությունների առկա մասը վերաբերել են Հայ-թուրքական հարաբերությունների որոշ ոլորտների:¹ Մեր աշխատանքի Համար հիմք են ծառայել Հայաստանի Ազգային արխիվում, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական ֆոնդերում պահվող փաստաթղթերը, ինչպես նաև Հայերենով, Թուրքերենով և այլ լեզուներով առկա գրականությունը: Ուսումնասիրության մեջ կարևոր տեղ է հատկացվում Հայաստանի Հանրապետության² և Թուրքիայի պետական գործիչների Հայտարարություններին, դիվանագիտական և պաշտոնական փաստաթղթերին³, Հայոց ցեղասպանության մասին Թուրքական պաշտոնական տեսակետն արտահայտող վավերագրերին (նախագահների և վարչապետների Հայտարարություններ, պաշտոնական հայեցակարգեր, Թուրքիայի ԱԳՆ Հայտարարություններ, դիվանագիտական նոտաներ, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հրապարակած տեղեկատվություն և այլն):⁴ Արտերկրում Հակահայկական գործունեության վրա լույս են սփռում Թուրքական կիսապաշտոնական կամ լորբիստական խմբերի կողմից ներկայացված փաստաթղթերն և ժողովածուները, որոնք բացահայտում են դեռևս 1980-ականներից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ ուղղված Թուրքական քաղաքականությունը:⁵ Ուշագրավ

¹ Չարյան Հ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998, Սաֆրաստյան Ռ., «Հնարավոր չէ 21-րդրդում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև...», Երևան, 2003, Դեմոյան Հ., Ղարաբաղյան հակամարտությունը և բյուրքական գործոնը, Երևան, 2002, Սաֆրաստյան Ռ., Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան-Թուրքիա. Բաց խոսակցություն, Երևան, 2005, Լաչինի Մ., Թուրքիայի անդամակցությունը Եվրամիությանը և Հայկական հարցը, Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան-Թուրքիա. Բաց խոսակցություն, Երևան, 2005:

² ՀՀ Նախագահի պաշտոնական վեբ հանգույց <http://www.president.am>

³ Թուրքիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական վեբ հանգույց, <http://www.mfa.gov.tr>

⁴ Türkiye Cumhuriyetinin Devletarsivleri, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>

⁵ Armenian Allegations: Myth and reality: A handbook of facts and Documents: Compiled & edited by the Assembly of Turkish American Assosiations, Washington DC 1987, p. 39.

տվյալներ և վավերագրեր են պահպանում նաև Հայաստանի Ազգային արխիվում⁶, գիտական հաստատությունների գրքոցներում, որոնք նոր լույս են սփռում Հայ-թուրքական հարաբերությունների որոշ հիմնական գրքերի վրա:⁷

Նշենք, որ պատմագրությունում հանդամանալի լուսաբանված են 1918-1920թթ. Հայաստան-թուրքիա միջպետական հարաբերությունների ընթացքն ու զարգացումը, ինչի մասին արժեքավոր տեղեկություններ կան ոչ միայն ժամանակակիցների, օրինակ, Ա. Խատիսյանի⁸, Ա. Վրացյանի⁹, Շ. Նաթալիի¹⁰, Բ. Կարաբեքիրի¹¹ և այլոց հուշագրություններում, այլև Բ. Հովհաննիսյանի¹², Է. Զոհրաբյանի¹³ և ուրիշ հեղինակների աշխատություններում:¹⁴

Թուրքիայի արտաքին քաղաքական կուրսի, աշխարհաքաղաքական գերակայությունների փոփոխության վերաբերյալ ուշադրով հրապարակումներ ունեն թուրք գիտնականներ Օրալ Սանդերը¹⁵, նախկին արտգործնախարար Իսմայիլ Զեմը¹⁶, Շուքրու Էլբեքդաղը:¹⁷ Նրանց կարծիքով, ներկա իրողությունների պայմաններում թուրքիան պարտավոր է կարևոր դերակատարություն ստանձնել տարածաշրջանում, վերանայել սեփական անվտանգության համակարգը:

Այս առումով առաջատարի դերը ստանձնել է թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության Perceptions հանդեսը, որը պարբերաբար հրապարակում է թուրք դիվանագետների և թուրքական աշխարհաքաղաքական շահերն արտահայտող քաղաքագետների հոդվածները: Մասնավորապես, դեռ 1990-ական թվականներին թուրք դիվանագետներն ու քաղաքագետները փորձում են արժեքել թուրքիայի դիրքորոշումը երկրաքաղաքական նոր հավասարակշռության պայմաններում:¹⁸ Թուրքական պետության քաղաքական հետազոտությունները վերաբերող քննարկումներում առանձնահատուկ տեղ է

գրավել քաղաքական սցենարային ծրագրավորումը¹⁹, ինչպես նաև թուրքական արտաքին քաղաքականության ակտիվացումը եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի ու Կովկաս-Կենտրոնական Ասիական տարածաշրջաններում:²⁰

Թուրքական պատմագրությունում բազմաթիվ են նաև Հայ-թուրքական հարաբերությունների դիպաշարը նենգափոխող աշխատությունները, օրինակ՝ Քյուլեքի²¹, Ալի Քարաջայի²², Մուսա Շալազի²³, Յուսուֆ Հալաջոլուի²⁴, Քյամուրան Գյուրունի²⁵, Էսաֆ Ուրախի²⁶, Ալի Էլբեք Ուղունդեբեքի²⁷, Թ. Գյոքբիլգինի²⁸, Շադի Քոչաշի²⁹, Միմ Քեմալ Էոքեի³⁰, Սալահի Սոնյելի³¹, Հիքմեթ Օզգեմիրի³², Սուլեյման Քոջաբաշի³³, Է. Իլթերի³⁴, Քեմալ Քարափաթի³⁵ և այլոց երկերը:³⁶ Թուրքական պատմական պատմագրության ներկայացուցիչներն աչքի են ընկնում ծայրահեղ հակահայությանը: Կեղծելով պատմական իրողությունները, նրանք Հայ-թուրքական հարաբերությունները բեկում են ծուռ Հայելու մեջ: Իրենց նպատակներին հասնելու համար թուրքական իշխանությունները հաճախ են դիմում այլազգի, մասնավորապես ամերիկացի պատմաբանների, որոնք երկկողմ հարաբերությունների վերաբերյալ ունեն ոչ պակաս կողմնակալ կարծիք:³⁷ Պաշտոնական պատմագրության դրույթները կրկնորդում է

⁶ Հայաստանի Ազգային արխիվ, Գ. 326, ց. 7, գործ 86, 106:

⁷ ՀՀ ԳԱԱ ԷՅԹԻ արխիվ, քաժից 32, քս. 26, 44:

⁸ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Արևմ., 1930:

⁹ Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, Հայաստան, 1993:

¹⁰ Նաթալի Շ., Թուրքերը և մենք, Երևան, 1992, Natalie Sh., The Turks and Us, Punik Publishers, Nagorno Karabakh, 2002.

¹¹ Karabekir K., Cihan harbinde neden girdik, nasıl idare ettik? Kit. I. İstanbul, 1938, s. 490

¹² Hovhannissian R., Armenia on the road to Independence 1918, Berkeley-L.A. 1967.; ինչպես նաև Hovhannissian R., The Republic of Armenia, v1-2, Berkeley 1971-1982:

¹³ Զոհրաբյան Է., 1920թ. քուրդ-հայկական պատերազմը և տերությունները: Ե., 1997:

¹⁴ Dasnabedian H., History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutyun (1890/1924), Milan, 1990

¹⁵ Sander O., Türkiyenin dış politikası, s. 135, Ankara, 1998.

¹⁶ Cem İ., Gelecek için denemeler, Ankara, 2000.

¹⁷ Elekdağ, Ş., "2 1/2 War Strategy", vol. 1, no. 1, March-May 1996.

¹⁸ Çakar N., A Strategic Overview of Turkey. Perceptions: Journal of International Affairs, 1998 June-August, volume III- number 2.

¹⁹ Cem İ., Turkey: Setting sail to the 21st Century. Perceptions: Journal of International Affairs, 1997 September- November, volume II- number 3.

²⁰ Makovsky A., The new activism in the Turkish foreign policy: SAIS Review, Winter-Spring 1999, Washington.

²¹ Küçük C., Osmanlı Diplomasinde Ermeni Meselesi' nin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İkinci Baskı.

²² Karaca A., Anadolu İslahtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), İstanbul, 1993.

²³ Şaşmaz M., British Policy and the Application of Reforms of the Armenians in Eastern Anatolia 1877- 1897, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

²⁴ Halaçoğlu Y., Realities Behind the Relocation, from Armenians in the Late Ottoman Period, ed I. Benark, Ankara, 2002.

²⁵ Gürün K., The Armenian File, The Myth of Innocence Exposed, N.Y-London, 1985.

²⁶ Uras E., Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950.

²⁷ Uzundere A. E., İnsanlık Suçu: İğdir ve Çervesinde Ermeniler'in Türk Kırmı , Ankara, TTK Basımevi, 2002.

²⁸ Gökbülgin T., Mülli Mücadele Başlarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci Kitap, Ankara, 1959.

²⁹ Koçuş Ş., Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967.

³⁰ Öke, M. K., Yüzyılın Kan Davası: Ermeni Sorunu, 1914-1923, 3. Baskı, İstanbul, Aksoy, 2001.

³¹ Sonyel S., Minorities and Destruction of the Ottoman Empire Ankara 1993.

³² Özdemir H. İve baş Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara, 2004.

³³ Süleyman Kocabaş, "Ermeni meselesi: nedir, ne değildir?", İstanbul, 1984.

³⁴ Erdal I., Türk- Ermeni İlişkilerin Bibliyografyası, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1997.

³⁵ Karpat K. H., Ottoman Population 1830-1914, The University of Wisconsin Press, 1985.

³⁶ Metin İ., Osmanlı'nın Kanlı Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul, 1996, Çark Y.G. Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler 1453-1953, İstanbul, 1953.

³⁷ Shaw S. J and K. Ezel. "History of the Ottoman Empire and Modern Turkey", vol. 2. N.Y. 1977., McCarthy Justin, Muslims and Minorities, NY, 1983., McCarthy J., The Anatolian Armenians,

քաղաքագիտական միտքը, որի ներկայացուցիչներն էր Ջաքարը³⁸, Ռի. Չեխիդը³⁹, Բ. Բասարը⁴⁰, Ս. Էսզելը⁴¹ և ուրիշներ⁴² փորձում են միջազգային Հարաբերությունների տեսության մեթոդաբանությունից միջոցով հիմնավորել Հակահայկական արշավը:

Ի Հակակշիռ ՀՀ արտաքին քաղաքականությունից և Հայ-թուրքական Հարաբերությունների վերաբերյալ թուրքական պատմագրությունից Հակագիտական տեսությունների, այս ոլորտում ծանրակշիռ ներդրում ունեն Հայ և օտարազգի ուսումնասիրողներ, մասնավորապես Ն. Հովհաննիսյանը⁴³, Լ. Խուրշուդյանը⁴⁴, Ա. Սվարանցը⁴⁵, Ժ. Լիպարիտյանը⁴⁶, Լ. Խրիզանթոփուլոսը⁴⁷, Վ. Ստուպիչինը⁴⁸, Ա. Կուրտուովը, Ա. Խալմուհամեդովը⁴⁹, Ա. Այվազյանը⁵⁰, Ի. Մուրադյանը⁵¹ և այլք⁵²:

1912-1922, from *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1915-1926)*, Boğaziçi University Publications, Ankara 1992., McCarthy, J., *Population of the Ottoman Armenians, Armenians in the Ottoman Empire and the Modern Turkey*, Ankara, 2002.

³⁸ Ceviköz U., *Bağımsızlık sonrası Ermenistan-Rusya ilişkileri*, Ankara, ASAM, 2004.

³⁹ Ceviköz U., *Uluslararası ilişkileri yeni dengele*, Ermenistan Özel Sayısı, TESEV, Ağustos, 2001.

⁴⁰ Kasım K., *Uluslararası ilişkiler Binyüzyıla Ermeni Sorunu: Bilim ve Aktın Aydınlığında Eğitim Dergisi*: NISAN 2003, YIL, 4, SAYI : 38.

⁴¹ Özel S., *ERMENİLERİN VE YABANCI LARIN GÖZÜYLE TÜRKERMENİ İLİŞKİLERİ VE ERMENİ SORUNUNA BİR BAKIŞ*, Nisan 2003 NISAN EK SAYISI ISSN: 1303 – 9814:

⁴² *The Armenians in the Late Ottoman Period*, ed. Benark I., Ankara, 2001 Çıyıcı, A., "Türk-Ermeni ilişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, Bildiriler*, Ankara, 8-9 Mart 1990, Ankara, yay. y., 1992, s. 75-114., Gürün, K., "Türkiye-Ermenistan ilişkileri", *Avrasya Etütleri*, Cilt 3, No 1, 1996, s. 54-64., Kırzoğlu F., "Türk-Ermeni ilişkileri", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Gazı Magosa, Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi*, 1993, s. 93-106.

⁴³ Hovhannisyán N., *The Foreign policy of Armenia*, Yerevan, 1998.

⁴⁴ Խուրշուդյան Լ., *Հայոց ազգային գաղափարախոսություն*, Երևան, 1999:

⁴⁵ Сваранц А., *Пантюркизм в Геостратегии Турции на Кавказе*, Москва, АГИ, 2002.

⁴⁶ Լիպարիտյան Ժ., *Պետականության մարտահրավերը. հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր*, Երևան, «Լուսինի», 1999:

⁴⁷ Chrysantopoulos L. T., *Caucasus Chronicles, Nation Building and Diplomacy in Armenia*, 1993-1994, Prinectone- London, 2002.

⁴⁸ Ступишин В., *Моя миссия в Армении*, М., 2001.

⁴⁹ Куртов А., Халмухамедов А., *Армения-Турция: Противостояние или Сотрудничество? Армения: Проблемы независимого развития*, М., 1998.

⁵⁰ Այվազյան Ա., *Հիմնատարրի սրբազան անվտանգության հայեցակարգի, 1*, Երևան 2004, նույնի Գարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը, Երևան, 1998:

⁵¹ Мурадян И., *Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа*, Ереван, 2000.

⁵² Гаджиев "Геополитика Кавказа", Москва, 2001., Պողոսյան Ս., Պանդրոփիզը երկ և այլոր, Երևան, 1990, Ananyan A., & Careja R., *Formation and Development of Political Opposition in Armenia, from Stumbling but Struggling : Political Opposition in Four Post- Soviet Countries*, Moscow, Strategia, 2004., Անանյան Ա., Թուրքիայի Սերձավորարևելյան քաղաքականության արվագիծը և հայ-թուրքական հարաբերությունները իրարան ճգնաժամի համատեքստում, *Տարածաշրջան, Նորավանք հիմնադրամ*, N2:

Թուրքական պետությունից ցեղասպան բնույթին է անդրադառնում Ի. Մեթինը⁵³, Իսկ Յու. Բարսեղովի⁵⁴, Պ. Օհանյանի⁵⁵ և Ռ. Բողոսյանի⁵⁶ ուսումնասիրությունները ներկայացնում են Թուրքիային միջազգային իրավական պատասխանատվությունից ենթարկելու մի քանի դրույթներ:

Երկկողմ Հարաբերությունների պատմությունը Համապատասխան գնահատական տալու Համար կարևոր նշանակություն ունի Յեղասպանության միջազգային ճանաչման Համար ծավալված պայքարին ստեղծող բազմաթիվ փաստաթղթերի և աշխատությունների ուսումնասիրությունը:

Հընթացս թուրքական գիտական և Հասարակական շրջանակներում Հնչում են տեսակետներ, որոնք ոչ միայն չեն մերժում Հայ-թուրքական կառուցողական երկխոսությունը, այլև առաջարկում են Հարաբերությունների բարելավման իրատեսական ուղիներ: Աստիճանաբար թուրքական Հասարակությունում ձևավորվում է մի շերտ, որը չի ժխտում Հայոց ցեղասպանությունը և անգամ կոչ է անում թուրքական կառավարությունը ընդունել պատմական ճշմարտությունը:

Վերջին ժամանակներս առաջ են քաշվում նաև Հայ-թուրքական Հարաբերությունների ապագայապայտական (Ֆուտուրոլոգիստական) ծրագրեր, ինչպես նաև Հասարակական Հաշտեցման սցենարներ:

Ուշագրավ են աշխարհաքաղաքականությունից ոլորտում ճանաչված մասնագետներ Ս. Հանթինգտոնի⁶⁰ և Ջ. Բեյթինսկու⁶¹ աշխատությունները, որոնք թեև վերաբերում են արդի Համաշխարհային գարգայումներին, սակայն առանձին անդրադարձ են կատարում նաև Թուրքիային և Հայաստանի Հարաբերություններին: Կարևորել ենք

⁵³ Metin İ., *Osmantının Kanlı Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul, 1996.

⁵⁴ Барсегов Ю., *Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида*, Москва, 2002., Барсегов Ю., *Геноцид армян- преступление по международному праву*, Москва: Изд. Дом "XXI век-Согласие", 2000.

⁵⁵ Оганян П., *Геноцид Армянского народа и защита прав человека*, Ер. 2003.

⁵⁶ Boghossian R. *Le Conflict Turco- Armenien*, Beyrouth, 1987.

⁵⁷ Բարսեղյան Լ., «Անեթիկայի Միացյալ Նահանգները. Հայոց ցեղասպանությունը և բորբակված հակազդեցությունը», Երևան, 2001, Բարսեղյան Լ., Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998, Բարսեղյան Լ., Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչում անարդար և պատժելի է աշխարհում. Երևան, 2002:

⁵⁸ Վելիի հանգամանայի տես. Akçam T., *Dialogue Across an International Divide: Essays Towards a Turkish- Armenian Dialogue*, Zoryan Institute 2001.

⁵⁹ Jerjian G., *The Truth Will Set Us Free: Armenians and Turks Reconciled*, London, 2003. Хомизури Г., *Социальные потрясения в судьбах народов*, Москва 1997.

⁶⁰ Huntington S., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, NY, 1996.

⁶¹ Бжежинский З., *Великая шахматная доска*, М., 1999.

ժամանակակից աշխարհաքաղաքական գործընթացներն արտացոլող այլ հետազոտություններ նույնպես:⁶²

Մեր ուշադրությունից չեն վրիպել թուրքական արտաքին քաղաքականությունների ընդհանրական համապատկերը ներկայացնող չեզոք հեղինակների աշխատությունները, որոնցում բացահայտվում են թուրքիայի դիվանագիտության գործունեության ուղղություններն ու առաջնությունները, նրա գործելաժան ու դինամիկան: Այս տեսանկյունից հետաքրքրական են ուսումնասիրության ժամանակագրությունը նախորդող ստանալականներին թուրքական արտաքին քաղաքականությունը լուսարանող գործերը:⁶³

Հատկանշական է, որ մինչ այժմ թուրքիան իրականացնում է Հայոց ցեղասպանության ժխտման ու ուրացման քաղաքականություն: այս խնդրին են անդրադառնում պատմաբաններ Վ. Տատրյանը⁶⁴, Ռ. Հովհաննիսյանը⁶⁵, Ի. Չարինի⁶⁶, Լ. Մարաշլյանը⁶⁷, Լ. Վարդանը⁶⁸, Ա. Ասրաֆյանը⁶⁹, Ռ. Մմիթը⁷⁰ և ուրիշներ⁷¹:

⁶² Nye J. Jr., *Understanding International Conflicts*, New York, 1993., *International Institute for Strategic Studies, The Military Balance*, 1995-1996, London: Oxford University Press, 1996. Василенико И., *Политическая Глобалистика*, Москва, 2000.

⁶³ Поцхверия Б., *Внешняя политика Турции после Второй Мировой Войны*, М, 1976, Поцхверия Б., *Внешняя политика Турции в 60-е начале 80-х годов*, М, 1986. Zürcher E. J., *Turkey, A Modern history*, London-NY, 1994., Pope N & H., *Turkey Unveiled*, New York 1997. Лурье С., *Метаморфозы традиционного сознания*, СПб, 1994. *Всемирная История* (в 24 томах), том 20, том 23.

⁶⁴ Dadrian V. N., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic conflict from the Balkans to Anatolia and the Caucasus*, 1997, Oxford., Dadrian V. N., *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, Ontario 1999. Dadrian V. N., *Warrant for Genocide*, New Branswick, NJ, USA, 1999., Տատրյան Վ., *Հայոց ցեղասպանության խորհրդարանային և պատմագիտական ընկերակցություն*, Կորեթաուն, 1995:

⁶⁵ Ованнисян Р., *Отрицание: Геноцид Армян как прототип такого подхода: Вестник: Армянский Институт Международного права и Политологии в Москве*, 2004.

⁶⁶ *Encyclopedia of Genocide: Volume I*: Ed. Charny I., Jerusalem: 1998.

⁶⁷ Marashlian L., *Politics and Demography. Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire*, Cambridge, MA, 1991.

⁶⁸ Վարդան Լ., *Հայկական Տասնհինգր րորդ ստանալագրության և մամուլի մեջ և մենք*, Ինյոր, 1998:

⁶⁹ Sarafyan A., *The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide*, *Armenian Forum*, 2, no 1, Spring 1999.

⁷⁰ Smith R., *Denial of the Armenian Genocide*, *Genocide A Critical Bibliographic Review*, Vol 2, London, New York., Smith R., Markusen E., Lifton R. J., *Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide: Holocaust and Genocide Studies*, 9(1), 1-22. Astourian, S. H. "Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide: From Prejudice to Racist Nationalism". - In: *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*. Ed. Hovannisian R. G., Detroit: Wayne State University Press, 1998.

⁷¹ Կիրակոսյան Ջ., *Առաջին համաշխարհային պատերազմի և արևմտախորհրդյունք*, Երևան, 1965. Инджикян О. Г. *Социальная психология геноцида*, Ереван, 1995. Авакян А., *Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений*, Ереван, 1999., Պողոսյան Ա., *Պողոսյան Կ.*, *Թուրքերը բուրքերի մասին*, Երևան, 2000, Davidian D., *Addressing Turkish*

Հայ-թուրքական հարաբերությունները մշտապես և ցայսօր էլ հայկական և թուրքական մամուլի ուշադրության կենտրոնում են: Եվ եթե հայաստանյան լրատվամիջոցների համար թուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքականության համակողմանի լուսարանումը կարևոր տեղ է գրավում, ապա թուրքական ՁԼՄ-ները երկկողմ հարաբերություններին անգրադառնում են սոսկ Հայոց ցեղասպանության միջադեպին ճանաչման, Հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ ՀՀ և այլ պետությունների իշխանությունների ներկայացուցիչների հայտարարությունների ու Արցախյան Հակամարտության հետ կապված խնդիրների համատեքստում: Հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին ընդարձակ հոդվածներ են տեղ գտել «Հայաստանի Հանրապետություն»⁷², «Ազգ»⁷³, «Երկիր»⁷⁴, «Հայոց աշխարհ»⁷⁵, «Հայկական ժամանակ»⁷⁶, «Առավոտ»⁷⁷ թերթերում, ուսալեղու "Республика Армения"⁷⁸ պարբերականում, որոնք ներկայացրել են հաճախ իրարամերժ կարծիքներ և տեսակետներ: Խնդրո առարկային ուշադրով հրապարակումներ են նվիրել նաև «Գարուն»⁷⁹, «Հայկական բանակ»⁸⁰, «Հայացք Երևանից»⁸¹ և այլ հանդեսներ: Սփյուռքի պարբերականներից հարկ է առանձնացնել Հայալեզու «Ասպարեզ»⁸², «Հայրենիք»⁸³ (ԱՄՆ), «Ժամանակ»⁸⁴ (Թուրքիա), անգլիալեզու «Արմինիերն Ուիլիզ»⁸⁵, «Արմինիերն Բիփորթլըր»⁸⁶ (ԱՄՆ), հայերեն և թուրքերեն լեզուներով լույս տեսնող «Ակոս»⁸⁷ թերթերը, ինչպես նաև «Արմինիան ինթերնեշնլ մեդիզին»⁸⁸ հանդեսը: Հարուստ տեղեկատվություն են պարունակում նաև Հայկական

Genocide Apologists, Volume I-IV, S.D.P. A. CRS Publication, 1989, Անանյան Ա., *Հայոց ցեղասպանության միասնական բուրքական քաղաքականությունը հայ-բուրքական հարաբերությունների համատեքստում*, Երևան, «Գարուն» 11, 2002. էջ 10-15, Անանյան Ա., *Հայոց ցեղասպանության միասնական նոր փորձ*, Թուրքական պատմական ընկերակցության «Հայեր. Արտը և գաղը» աշխատության մասին, Երևան 2005:

⁷² Հայաստանի Հանրապետություն, 1991-2004:

⁷³ Ազգ, 1992-2004:

⁷⁴ Երկիր, 2000-2004:

⁷⁵ Հայոց աշխարհ, 2000-2004:

⁷⁶ Հայկական ժամանակ, 2000-2004:

⁷⁷ Առավոտ, 2000-2004:

⁷⁸ Республика Армения, 1992-2004:

⁷⁹ Գարուն, 2002-2004:

⁸⁰ Հայկական բանակ, N2, 1996:

⁸¹ Հայացք Երևանից, N 9/2002:

⁸² Ասպարեզ, 2001:

⁸³ Հայրենիք, 2003:

⁸⁴ Ժամանակ, 2001-2003:

⁸⁵ Armenian Weekly, 2003:

⁸⁶ Armenian Reporter, 2001:

⁸⁷ Agos, 1998-2004:

⁸⁸ AIM, 2001:

լրատվական գործակալությունների՝ «Արմենպրեսի»⁸⁹ և «Նոյյան Տապանի»⁹⁰ հաղորդագրությունները, «Ազատություն»⁹¹ ռադիոկայանի հայկական ծառայության հաղորդածամերը:

Աչքաթող չեն արվել նաև թուրքական մամուլի հրատարակումները, որոնք տեղ են գտել «Միլլիյեթ»⁹², «Հուրիյեթ»⁹³, «Ջումհուրիյեթ»⁹⁴, «Ռադիկալ»⁹⁵, «Սաբահ»⁹⁶, «Ջաման»⁹⁷, «Յենի Շաֆաք»⁹⁸, «Յենի Բինյուլ»⁹⁹, «Թըրքիշ դեյլի նյուս»¹⁰⁰ թերթերում: Հայ-թուրքական հարաբերությունները բազմիցս արծարծվել են նաև «Աքթյուեյլ»¹⁰¹, «Թըրքիշ փրոուր»¹⁰², «Փոփյուլեր թարիհ գերգիսի»¹⁰³ հանդեսներում, թուրքական TRT¹⁰⁴ և CNN-Türk¹⁰⁵ հեռուստաընկերությունների համացանցային կայքէջերում, ինչպես նաև «Անադոլու»¹⁰⁶ գործակալության լրատվական հաղորդագրություններում: Հիշյալ թեմայով որոշ նյութեր հրատարակվել են նաև ամերիկյան «Նյու Յորք Թայմս»¹⁰⁷, «Վաշինգտոն Թայմս»¹⁰⁸, «Վաշինգտոն Փոսթ»¹⁰⁹, ռուսական «Նեղափոխմայա գազետա»¹¹⁰ թերթերում, ֆրանսիական «Լեբանսպրեսս»¹¹¹ գործակալության լրատվությունում:

⁸⁹ Արմենպրես, 2002-2004:

⁹⁰ Նոյյան Տապան, 1998-2003:

⁹¹ RFE/RL Armenia Report, 2001:

⁹² Milliyet, 2000-2004:

⁹³ Hürriyet, 1999-2004:

⁹⁴ Cumhuriyet, 2000-2004:

⁹⁵ Radikal, 2000-2004:

⁹⁶ Sabah, 2000-2004:

⁹⁷ Zaman, 2000-2004:

⁹⁸ Yeni Şafak, 2003-2004:

⁹⁹ Yeni Binyıl, 2004:

¹⁰⁰ Turkish Daily News, 1996-2004:

¹⁰¹ Aktüel, 2000-2001:

¹⁰² Turkish Probe, 1999-2002:

¹⁰³ Popüler Tarih Dergisi, 2003:

¹⁰⁴ TRT, <http://www.trt.net.tr>

¹⁰⁵ CNN-Türk, <http://www.cnntrk.com>

¹⁰⁶ Anadolu Ajansı, 1993-2001:

¹⁰⁷ New York Times, 2001:

¹⁰⁸ Washington Times, 2001:

¹⁰⁹ Washington Post, 2001-2003:

¹¹⁰ Независимая газета, 1996-2003:

¹¹¹ Francepress, 1993:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 1991-1998թթ.

ա) Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դերի փոփոխությունը և Հայոց ցեղասպանության գործոնը պաշտոնական Անկարայի արտաքին քաղաքականությունում

Արդի քաղաքական իրականությունում Թուրքիան ձեռք է բերել կարևոր նշանակություն: Աշխարհաքաղաքական նպաստավոր դիրքը բարձրացնում է նրա կշիռը միջազգային հարաբերություններում: Լինելով Եվրոպյան Ասիայի Հետ կապող ամենակարճ ցամաքային ճանապարհը, միևնույն ժամանակ Թուրքիան բանակի թվակազմով, ԱՄՆ-ից Հետո ՆԱՏՕ-ի ռազմական համակարգի երկրորդ պետությունն է: Թուրք դիվանագետներն ու աշխարհաքաղաքագետները նշում են իրենց երկրի կարևորության ևս մի քանի գործոն, ի մասնավորի, նրա դերակատարությունը սեփական ավազանում, որտեղ տարածաշրջանային նկրտումները օրըստօրե ավելի ցայտուն են դառնում: Նրանց կարծիքով, Թուրքիան ստանձնել է ՆԱՏՕ-ի հարավարևելյան թևի ղեկավար դիրքը, և պիտի Հակահռի դեր կատարի Կովկասում ու Կենտրոնական Ասիայում և այլն:¹¹² 1990-ական թվականներին Թուրքերը փորձեցին մշակել արտաքին քաղաքական նոր Հայեցակարգ: Իր պաշտոնավարման սկզբում Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Զեմը ծրագրային Հայտարարություն արեց, ըստ որի 21-րդ դարում Թուրքիան նպատակ ունի դառնալ «գլոբալ պետություն»¹¹³ հաստատելով ժողովրդավարական կարգեր և հարգելով մարդու իրավունքների համընդհանուր սկզբունքները: Թուրքական «գլոբալ պետությունը», նրա մատուցմամբ, իր Հիմքում պիտի սրբորեն պահպանի աթաթուրքյան «Խաղաղություն տանը՝ խաղաղություն աշխարհում» Հայտնի կարգախոսը: Զեմի Հոգովածը ուղենշում էր Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջնայնությունները քսանմեկերորդ դարում, կրկին անգամ փորձելով Թուրքիայի տեղը փնտրել Եվրոպա-

¹¹² Ալօնի հանգամանայի տեմ Շակար Ն., A Strategic Overview of Turkey. Perceptions: Journal of International Affairs, 1998 June- August, Volume III- Number 2.

¹¹³ Cem İ., Turkey: Setting sail to the 21st Century. Perceptions: Journal of International Affairs, 1997 September- November, Volume II- Number 3.

յում: Սակայն, Հարկ է ճշտել, թե իրականում ի՞նչ է ներկայացնում գլոբալ պետություն դառնալու թուրքական գաղափարը: Թուրք պատմաբան Օրալ Սանդերը գլոբալ պետության իր պատկերացումն ունի, նա պարզաբանում է, որ Գերմանիան երկու անգամ գլոբալ (Համաշխարհային) պետություն դառնալու փորձ արեց՝ երկու անգամ էլ սանձազերծելով Համաշխարհային պատերազմ:¹¹⁴ Այս Համատեքստում, մեղմ սասած, անհասկանալի է թվում, թե ինչ է գլոբալ պետությունը թուրքական տեսանկյունից: Արդյո՞ք Ջեմի Թուրքիան է գլոբալ, թե Սանդերի Գերմանիան:

1990-ականների սկզբից Թուրքիայի քաղաքական դաշտում առկա են ձգողություն երեք բեկոններ, որոնք որոշում են երկրի արտաքին քաղաքականության գերակայությունները և ուրվագծում են արտաքին քաղաքական սեփական կուրսը: Առաջինը և առաջնայինը արևմտականացման բեկոն է՝ Եվրոպան, քանզի արդեն ակնհայտ է, որ Թուրքիան առաջնահերթ է Համարում արտաքին քաղաքական եվրոպական կողմնորոշումը: Համաձայն «Միլլիյեթ» թերթում տպագրված Հասարակական կարծիքի Հարցումների, Թուրքիայի բնակչության 68,7 տոկոսը պաշտպանում է երկրի լրիվ անդամակցությունը Եվրամիությունը, այդ գաղափարը մերժում է բնակչության միայն 9,9 տոկոսը:¹¹⁵

Արտաքին քաղաքականության երկրորդ բեկոն «Թուրանն» է. Թուրքիան Հայացքն ուղղում է Արևելք դեպի Կովկաս և Կենտրոնական Ասիա: Նոր քաղաքական իրականությունը, գլոբալ տրանսպորտային կոմունիկացիաները, էներգետիկ Հարուստ ռեսուրսների առկայությունը Կասպյան-կենտրոնասիական տարածաշրջանում և քաղաքակրթական ու լեզվական մերձությունը կարևոր են դարձնում արտաքին քաղաքական այս ուղղությունը:

Եվ վերջապես Հարավային ձգողության կենտրոնը՝ ակտիվ ներգրավվածություն միջինարևելյան գործընթացներում: Թուրքիայի դերակատարությունը կարևորվում է տարածաշրջանում խաղաղության Հաստատման գործում, առանձնանում են Թուրքիայի երկկողմանի Հարաբերությունները տարածաշրջանի պետությունների Իսրայելի, Սիրիայի, Իրանի, Իրաքի հետ:

«Նոր» Թուրքիան իր արտաքին քաղաքական կուրսի ձևավորմամբ և ընդհանրապես պետության կերտմամբ պարտական է թուրքական Հանրապետության Հիմնադիր Մուստաֆա Գեմալ Աթա-

թուրքին:¹¹⁶ Քսաներորդ դարի 20-30-ական թվականներին երկիրն առերևույթ գտնվում էր գերակայության փնտրտուքի մեջ, և Բեմալի քաղաքական կուրսի շնորհիվ կարողացավ գերտերություններից շարունակաբար զիջումներ կորզել միջազգային Համաժողովներում, որոնք ուղղակիորեն առնչվում էին Թուրքիային (Լոզանի կոնֆերանս (1922-1923թթ.), Սևծովյան նեղուցների կարգավիճակի մասին նոր կոնվենցիա (1936 թ.), Թուրք-Ֆրանսիական պայմանագիր): Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում Անկարան առերևույթ չեզոքություն էր խաղում, սակայն նրա Համադրանքը բացահայտորեն նացիստական Գերմանիայի կողմն էր:¹¹⁷ Թուրքիան նախապատրաստվում էր Հարմար առիթի դեպքում ներքաշվել ռազմական գործողությունների մեջ՝ ընդդեմ Խորհրդային Միության: Միայն պատերազմի ավարտական փուլում, երբ արդեն պարզ էր ուժերի դասավորվածությունը, թուրքական դիվանագիտության նախընտրությունը փոխվեց, իսկ Փաշիստական Գերմանիայի ջախջախման նախօրեին Թուրքերը «թանաքային պատերազմ» Հայտարարեցին նացիստներին: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ձևավորվեց սկզբունքորեն նոր երկրենու աշխարհակարգ: Սկսվեց «սուր պատերազմը»՝ գերտերությունների ռազմաքաղաքական մրցավազքը: 1945թ. մայիսի 19-ին ԽՍՀՄ-ը Հայտարարեց, որ չեղյալ է Հայտարարում Թուրքիայի հետ կնքած 1925թ. գեկտեմբերի 17-ի բարեկամության և չեզոքության պայմանագիրը: Միայն ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ջանքերը Պոտսդամի կոնֆերանսի ընթացքում տապալեցին Կարսը և Արգահանը ետ ստանալու Ստալինի ծրագրերը: Համաձայն Թուրանի Հայեցակարգի՝ ԱՄՆ-ի հետպատերազմյան արտաքին քաղաքական կուրսի, Թուրքիային և Հունաստանին տրամադրվելու էր օժանդակություն խորհրդայնացումից պաշտպանվելու Համար:¹¹⁸ Ետպատերազմյան ավելի քան քառասնամյա ժամանակաշրջանում Անկարայի արտաքին

¹¹⁴ Մեն 42նայի բարեփոխումներն արտաբնակայն արմատական կերպով փոխում են Թուրքիայի քաղաքական արժեհամակարգը. քաղաքացիա Լուրյեն գտնում է, որ արտաբնակայն արևմտականացված բեմալիզմ իր մեջ տարրունկում է բուրքական ավանդական փոստկոթրյան հենսյունների մոդիֆիկացիաները. որոնք իսնգես են գալիս, նոր երրոպակականացված ոճով, ազգայինը փոխարինեց կրոնականին, իսլամի ռազմիկի դերը (պետականություն պաշտպանի խնդիր) իր փուս վերցրեց ազգային բանակը. և այն: Ինքնին հետաքրքիր այս տեսությունից կարելի է հետևություն անել, որ չեն փոխվել բուրքական ազգային նկարագրի հիմքերը, որ «նոր» Թուրքիան և վերջինիս գաղափարախոսությունը ամենին էլ նոր չի, այլ հանդիսանում է սուլթանականի շարունակությունը: նույնը կայելիս պաշտպանական է: Ինքնին հետաքրքրական այս տեսությանն անդրադառնալը, սակայն կլնդի մեզ մեր ուսումնասիրության բուն նյութից: Ավելի հստակասանայի տես, Լյրե Շ. Метаморфозы традиционного сознания, СПб, 1994.

¹¹⁷ Всемирная История (в 24 томах), том 20, стр 364-373, том 23, стр 534-541.
¹¹⁸ Ավելի հստակասանայի տես Nye J. Jr., Understanding International Conflicts, New York, 1993, pp 98-128.

¹¹⁴ Sander O., Türkiye'nin dış politikası, Ankara, 1998, s 135.
¹¹⁵ Milliyet, 21.09.2000

քաղաքականությունը համեմատաբար պասիվ էր և սահմանափակվում էր թուրք դիվանագետներին խաղաղություն կոչող աթաթուրքյան համապարփակ ծրագրային հայտարարություններ, ինչն ուներ իր դրդապատճառները. թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջնային և հիմնական նպատակը արտաքին ներխուժման վտանգից ապահովագրվելն էր: Նա ամբողջովին լծվում է ՆԱՏՕ-ի ռազմական մեքենային, անվերապահ աջակցություն տրամադրելով վերջինիս: 1958թ. թուրքերը թուրքաթուրքի Միացյալ Նահանգներին Լիբանան ներխուժել իրենց տարածքից:¹¹⁹

1974 թ. թուրքիան ձեռնարկեց լիտիությունը աննախադեպ քայլ՝ զինված ինտերվենցիա ինքնիշխան պետության տարածք, ներխուժելով Կիպրոս: Դրա հետևանքով թուրքական բանակը բռնազավթեց կղզու տարածքի մոտ քառասուն տոկոսը: Հետագայում՝ բունազավթումից տաս տարի անց, թուրքական ենթակայություն տակ գտնվող Հյուսիսային Կիպրոսում ստեղծվեց խամաճիկային և մինչ օրս բացի Անկարայից ոչ ոքի կողմից չճանաչված Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական Հանրապետությունը: Կար նաև արտաքին քաղաքական պատիվները նպաստող մեկ այլ պատճառ՝ տասնամյակը մեկ երկիրը ցնցող ռազմական հեղաշրջումները, որոնք Հնարավորություն էին տալիս ակտիվորեն հանդես գալու միջազգային սպարեզում:

Այդուհանդերձ, մինչև 90-ական թթ. թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը նշանակալի հաջողություններ չարձանագրեց¹²⁰: Սակայն 1990 թ. Մերձավոր Արևելքում տեղի ունեցան իրագործություններ, որոնք արմատապես շրջեցին թուրքիայի արտաքին քաղաքական կուրսը: Օգտագուսին իրաքի զինված ուժերը ներխուժեցին Քուվեյթ: Անմիջապես ջախջախվեց վերջինիս թույլ ու նվազ բանակը, իսկ իրաքյան այս հանդգնությունը բավական լուրջ քաղաքական արձագանք գտավ ողջ աշխարհում: Թուրքիան եռանդուն կերպով ներգրավվեց ՄԱԿ-ի դրոշի տակ հավաքագրվող Հակաիրաքյան դաշինքին: 1991թ. սկզբից ռազմական դործողությունները իրաքի դեմ, և Անկարան անհապաղ արգելեց իրաքյան նավթի փոխադրումները Քիրքուք-Յուժուրթալը նավթամուղով, ապա ԱՄՆ-ին տրամադրեց ինչիլիբի օդային ռազմակայանը՝ իրաքը ուժակոծելու համար: Թուրքիան դեռևս 1987թ. դիմել էր Եվրահամայնքին՝ խնդրելով քննարկել իր թեկնածությունը այդ կազմակերպության

անդամակցելու համար: Երկրեւեւ աշխարհում թուրքերը կարող էին հուսալ, որ որոշ ժամանակ սպասելով, կընդգրկվեն այդ կառույցում՝ հանդիսանալով «կարմիր վտանգի» դեմ պայքարում արևմտյան ավանգարդը, սակայն օր-օրի թուլացող ԽՍՀՄ-ը այլևս նախկին այնքան սարսափելի «չարիքի կայսրությունը» չէր, որի առաջխաղացումը կանխելու համար անհրաժեշտ պատենջ էր թուրքիան: Անկարան Արևմուտքին տված հավատարմության երգումը նորացնելով, կրկին ջանում էր ապացուցել, որ հարգում է ժողովրդավարական արժեքները: Չպետք է մոռանալ, որ 1980թ. ռազմական հեղաշրջումը, որը դրականորեն չէր բնութագրում թուրքերին, դեռ թարմ էր եվրոպացիների հիշողության մեջ: Թուրքիան հավանում էր հաստատել, որ տակալին, Արևմուտքի համար հետաքրքրություն ներկայացնող տարածք և հուսալի հենարան է Արևելքում: Օգալը տանել չէր կարողանում Սադամ Հուսեյնին, որին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի հետ հանդիպման ժամանակ անվանել էր «աշխարհի ամենավտանգավոր մարդը»¹²¹։ Որոշ վերլուծարաններ կարծում են, որ Օգալը ակնկալում էր տարածաշրջանի քարտեզի վերաձևում, և ցանկանում էր, որ թուրքիան դոնե այդ անգամ լինի ոչ թե ճաշացանկում, այլ խնջույքի սեղանի մոտ: Հիմնական նշանակետը, սակայն, բժախնորոն քողարկվում էր հիշյալ և հարակից դրդապատճառների ծխածածկույթով: Հնարավոր է, որ թուրքիան հետապնդում էր իրաքի նման ռազմական հզոր մեքենայի վերացման նպատակ, միանշանակ էր, որ միացյալ ուժերով ամերիկամետ կոալիցիան արագորեն հաղթանակի կհասնեն (և հասավ) երկրի հավանական թշնամի, ագրեսիվ նկրտումներ ունեցող արաբական պետության դեմ: Գործեց ուրիշի ձեռքով կրակից շաղանակ հանելու դիվանագիտական Հայտնի Հնարքը:

Իրաքն արագորեն ծնկի բերվեց, սակայն իրական խնդիրները ծագեցին հետագայում: Պատերազմը ցույց տվեց, որ թուրքիան կարող էր դաշնակիցների կողմից լիովին անաչտպան թողնվել իրաքյան հնարավոր հարձակման դեպքում, ՆԱՏՕ-ի գործընկերները նրան հատկացրեցին սոսկ թեթևազեն ինքնաթիռներ, որոնք արդեն իսկ ենթակա էին դուրսգրման, միայն Հոլանդիան տրամադրեց Patriot տեսակի արդի հակահրթիռային համակարգ¹²²։ Որո՞նք էին հակաիրաքյան ռազմարշալի մյուս բացասական հետևանքները թուրքիայի համար:

Պատերազմի արդյունքում ստացված անմիջական տնտեսական վնասը, ըստ որոշ գնահատականների, կազմեց 6 մլրդ դոլար, ռազմական գործողությունների ողջ ընթացքում ԱՄՆ-ը ակտիվորեն

¹¹⁹ Makovsky A., The new activism in the Turkish foreign policy: SAIS Rewiew, Winter-Spring 1999, Washington DC.

¹²⁰ Մինչև 1990-ականները թուրքիայի վարած արտաքին քաղաքականության մասին ավելի հստակմանայի տես, Поучерия Б. М., Внешняя политика Турции после Второй Мировой Войны, М, 1976, և նույնի Внешняя политика Турции в 60-х начале 80-х годов, М, 1986.

¹²¹ Makovsky A., The new activism in the Turkish foreign policy: SAIS Rewiew, Winter-Spring 1999, Washington DC.

¹²² Zürcher E. J., Turkey, A Modern history, London-NY, 1994 p. 334.

8264

դրդում էր իրաքյան քրդերին՝ ապստամբել Սադամի վարչակազմի դեմ: Քրդերն, իրենց հերթին, մի կողմ դնելով ներքին պայքարը, սկսեցին անկախական շարժում, որը կանխվեց Թուրքիայի և արևմտանվտակական պետությունների գործուն միջամտությամբ՝ առկախ թողնելով քրդական պետության ձևավորման հեռանկարը: Վերջինիս ստեղծումը հզի էր լուրջ հետևանքներով. ոգևորված հարավի եզրայրակիցների օրինակով, ինքնորոշման պահանջ կենդանացնեին նաև Թուրքիայի քրդերը, իսկ ապստամբության բոցը կարող էր արմատապես փոփոխել տարածաշրջանի քարտեզը: Հրատապ էր քուրդ փախստականների հարցը, որոնց Անկարան մտադիր է՛ր ապաստան տալ իր տարածքում:¹²³

Չնայած հետպատերազմյան ասուլիսներում նախագահ Օզալը Հայտարարում էր, որ Թուրքիան «պիտի հրաժարվի նախկին պատիվ ու անվստահ քաղաքականությունից և ընդգրկվի ակտիվ քաղաքականություն մեջ»¹²⁴, նման Հայտարարությունները Հիմնադրուկ էին, թեպետև Հաստիորեն արտահայտում էին Թուրքիայի իրական նկրտումներն ու ձգտումները:

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության կուրսի իրական փոփոխությունը տեղի ունեցավ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո: 1990թ. օգոստոսի մոսկովյան իրադարձություններն ապացուցեցին, որ ԽՄԷՄ-ը, որպես քաղաքական հզոր միավոր, չի կարող դուրս գալ Միության դադարի վերջին մեխը: Հարավային կովկասն ու Կենտրոնական Ասիան անջատվեցին հսկայական կայսրությունից:

Արտաքին քաղաքական նոր կողմնորոշումը Թուրքիային պիտի դարձնեին թուրքական Հանրապետությունների քաղաքական ամբողջության անվիճելի առաջնորդը և ըստ նախագահ Թուրգուլ Օզալի՝ 21-րդ դարը պիտի լիներ թուրքական աշխարհի դարը:¹²⁵

Վերոնշյալ երկու Հանգամանքների բերումով, երկրում պաշտոնապես Հասունացավ արտաքին քաղաքական գերակայությունների վերադաստիարակման անհրաժեշտությունը: Ստեղծվեցին այնպիսի նախադրյալներ, երբ դիվանագիտության արժեքային և աշխատանքային մոդելները կարող էին փորձարկվել իրական քաղաքականությունում:

Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականությունը նոր թափ հավաքեց 1980-ականներին, կապված Թուրքիայում

և նրա սահմաններից դուրս տեղի ունեցած իրադարձությունների և զարգացումների հետ: 1980թ. սեպտեմբերի 12-ին իրականացվեց ռազմական հեղաշրջում, և գինվորականությունը գրավեց իշխանությունը, սաստկացնելով այլակարծության դեմ պայքարը, վերահարձնելով Թուրքիան քեմալական Հիմնադրույթներին: Փաստորեն, թուրքական Հասարակական գիտությունները Հարմարվեցին ներքին ռազմաքաղաքական իրավիճակին, պետությունը ձևավորեց Հայոց ցեղասպանության ժխտման նորացված հայեցակարգ, որը դրվեց պետական գաղափարախոսություն մշակող բոլոր Հաստատությունների աշխատանքների հիմքում: Մամուլի Հրատարակումներում սկսեց գերակշռել Հայաստանցիությունը, գրաշուկան հեղեղվեց Հակահայ աշխատություններով և գեղարվեստական գրականությամբ:¹²⁶

Հայ-թուրքական Հարաբերությունները պայմանավորող կարևորագույն Հիմնախնդիրը ցայսօր պատմությունն է: Քսաներորդ դարակցերին, օգտվելով Համաշխարհային պատերազմի թռուտահից, Թուրքիան աննախադեպ դաժան մեթոդով փորձեց լուծել Հայկական հարցը:

Հայոց ցեղասպանության խնդրի նշանակությունը հասկանալու համար կարևոր է լուսաբանել այն գաղափարաբանական տիրույթը, որի շրջանակներում գործում է ժամանակակից թուրքական պետությունը՝ որդեգրելով ցեղասպանության ուրացության թեզը: Այս առումով, հարկ ենք համարում անդրադառնալ մի քանի մեթոդաբանական գրույթներին: Ուսումնասիրողները միակարծիք են, որ ցեղասպանության ուրացությունը մարդկության դեմ ուղղված այդ Հանցանքի վերջնափուլն է, երբ փորձ է արվում ոչնչացնել է գոհի պատմական հիշողությունը:¹²⁷ Նրանց կարծիքով, ցեղասպանության ժխտումը ցավալի գործողություն է, որը պիտի ներառվի ցեղասպանությունների հետևանքների վերացման և վնասի փոխհատուցման բարոյական Հարթությունում: «Ցեղասպանության Հանրագիտարանի» ընտրված ժխտումը պետք է Համարվի ցեղասպանության եզրափակիչ փուլը, որը կարող է շարունակվել բուն սպանությունների ավարտից շատ հետո:¹²⁸ Այն կարող է ունենալ բազում շարժառիթներ: Ցեղասպանագետ Իսրայել Զարնիի կարծիքով, ժխտումը

¹²³ Zürcher E. J., *Այն սեղան*, pp 334-335.

¹²⁴ Robins Ph., "Turkish policy and the Gulf Crisis: Adventurist or Dynamic?" from Clement Dodd ed. *Turkish Foreign policy: New prospects: Cambridgeshire*, 1992, p 70.

¹²⁵ Zürcher E. J., *Turkey, A Modern history*, London- NY 1994 p 335.

¹²⁶ Տե՛ս Кочар М.Р., *Две Турции- Два Мировоззрения: Урлиելագիտության հարցեր*, 3-4 էջ 24-25:

¹²⁷ Ованицян Р., *Отрицание: Геноцид Армян как прототип такого подхода: Вестник: Армянский Институт Международного права и Политологии в Москве*: 2004, стр 49::

¹²⁸ Denial of Genocide, *Psychology of*, from *Encyclopedia of Genocide*, volume I, Ed. Israel W. Chamy, Jerusalem 1998, p. 159.

«Հարձակում է զոհերի կողմից ինքնուձեռնաբերության և ազգային մշակութային շարունակականության վրա»:¹²⁹

Ցեղասպանություն Հանցագործությունը մարդկության պատմությանն ուղեկցել է դարերի վեր, նախկինում նվաճողներն անգամ հպարտանում էին զբաղված երկրներում գործած դաժանություններով: Այս առումով բացառություն չի եղել նաև Օսմանյան կայսրությունը: Թուրք ուսումնասիրող Իսմայիլ Մեթինը գրում է, որ Հարյուրամյակներ շարունակ Օսմանյան կայսրությունը պահել է իր Հեղինակությունը «ժողովուրդներին վախեցնելով, սպանություններ և համընդհանուր կատարածներ կազմակերպելով»:¹³⁰

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարակզբին, միջազգային մարդասիրական իրավունքի զարգացմանը զուգահեռ, իրավիճակը կտրուկ փոխվեց. պետությունները ամեն կերպ ջանում էին կոծկել և պարտակել իրենց գործած հանցագործությունները մարդկության և մարդկայնության դեմ: Դեռևս Հուգո Գրոցիուսի ժամանակներից պետությունը կորցրել էր սեփական քաղաքացիների նկատմամբ ինքնիշխանությունը:¹³¹

Ցեղասպանությունը նախևառաջ հանցագործություն է, իսկ յուրաքանչյուր ոճրին վաղ թե ուշ հաջորդում է պատիժը: Նշենք նաև, որ 20-րդ դարակզբին արդեն համընդհանուր կիրառություն էր դառնում «Հումանիտար ինտերվենցիայի» միջազգային իրավական սկզբունքը, երբ մարդու իրավունքների պաշտպանության համար տերությունները կարող էին միջամտել այլ պետությունների ներքին գործերին: Դեռևս 1878թ., ստորագրելով Բեյուրիի դաշնագիրը, Բարձր Դուռը պարտավորվեց «առանց հետագա հապաղման իրագործել Հայաստանի մարդերում տեղական կարիքներից հարուցված բարեփոխումներն ու բարենորոգումները և ապահովել Հայերի անվտանգությունը չեղբեքեզներից ու քրդերից: Բարձր Դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցառումների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»:¹³² Թուրքական իշխանությունները, հստակ գիտակցելով, որ ոտնահարում են ոչ միայն ներպետական, այլև միջազգային իրավունքի նորմերը, ձեռնամուխ եղան ցեղասպանության իրականացմանը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, օսմանյան իշխանությունները հրապարակ հանցից Քարոզչական բնույթի փաստաթղթերի ժո-

¹²⁹ Նույն տեղում, p 159.

¹³⁰ Metin İ, Osmanlıın Kanlı Tarihi, Ant Yayınları, İstanbul, 1996, s 12.

¹³¹ Sh' u օրինակ Boghossian R. Le Conflict Turco-Armenien, Beyrouth, 1987, pp. 57-59:

¹³² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, էջ 128:

ղովածուներ, որոնք նպատակ ունեին արդարացնել պատերազմի ժամանակ իրականացված տեղահանություններն ու ջարդերը: Առաջին աշխարհամարտում կրած պարտությունից հետո, նրանք փորձեցին Օսմանյան կայսրությունն արդարացնելու համար մեղքը բարդել երիտթուրքական կուսակցության վրա: Ինչպես նշվում է ետպատերազմյան ժամանակաշրջանում լույս տեսած, թուրքական ներքին գործերի գերատեսչության կողմից կազմված քարոզչական աշխատություններից մեկում, «Միություն» կազմակերպության մեղքը, որ մշակել և մտածված իրականացնում էր ոչնչացման ու կողոպուտի այդ ներքին քաղաքականությունը, ակնբախ է: Նրա պարագլուխները պատկանում են մարդկության ամենամեծ հանցագործների շարքին: ... Թուրք ժողովուրդն իր գլուխը խոնարհում է Հայ ժողովրդի ողբերգության առաջ: Դա նա անում է տիրությունը՝ Հայ ժողովրդի և ամոթով իր համար: Նա խոստովանում է դա և պարտավորություններ է իրականացնում, որոնք հետևանք են այդ իրադարձությունների: Բայց թուրք ժողովուրդը մերժում է որևէ բարոյական պատասխանատվություն՝ կապված իր անարժան դեկալարների գործողությունների հետ, և նրանց չի ճանաչում... Թուրքերն իսկապես սպանել են Հայերին, կոտորածներ կազմակերպել, կողոպուտել և ավերել նրանց տները»:¹³³

Թուրքական իշխանությունները դիտակցել են, որ Հայ ժողովրդի դեմ իրականացրած ոճիրները վաղ թե ուշ պատժվելու են, այդ իսկ պատճառով փորձել են ամեն դեպքում պատասխանատվության բեռը ամբողջությամբ դնել երիտթուրքական կուսակցության վրա: 1920թ. օգոստոսի 10-ին Օսմանյան կայսրությունը Անտանտի պետությունների հետ կնքեց Սևրի դաշնագիրը, որի տակ զրվեց նաև Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական ներկայացուցչի ստորագրությունը, որով էլ Թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի լիիրավ անկախությունը, Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը վերադարձվեց Հայոց պատմական Հայրենիքի մի զգալի մասը, ամրագրվեցին պատերազմական հանցագործներին պատժելու և հասցված վնասի փոխհատուցման դրույթները,¹³⁴ ու թեև 1923թ. Լոզանի պայմանագիրը արդեն չէր պարունակում նման կետեր, Թուրքիայի Հանրապետությունը չէր կարող չզգալ Համաշխարհային Հանրության ճնշումը՝ առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Հայ ժողովրդի դեմ գործած հանցագործության համար պատասխանատվության կանչվելու առումով:

Բնավ պատահական չէ, որ Հակասուլթանական պայքարի առաջին տարիներին Հայոց ցեղասպանությունը փաստող Հայտարարություն-

¹³³ The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View, Constantinople 1919, p 84.

¹³⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, էջ 676-680:

ներ է արել նաև Թուրքիայի Հանրապետության առաջին նախագահ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը: Եվեյցարացի լրագրող էմիլ Հիլ-դենբրանդին տված հարցազրույցում, որը 1926թ. տպագրվել է նաև «Լոս Անջելես Իկոնոմիկ» թերթում, Աթաթուրքն ասում է. «Իթի-հաթականները պիտի հաշիվ տան մեր միլիտոնավոր քրիստոնյա հպատակների կյանքերի համար, որոնք գանգաժարար անխնա տեղա-հանվել են իրենց տներից և ջարդվել»:¹³⁵ Մեծ եղեռնի իրողությունները ճանաչող բոլոր հայտարարությունները, սակայն, ունեն մի քո-ղարկված ենթատեքստ. թուրք գործիչները ամեն գնով ցանկանում են սպառնացել, թե կտապարտվեն հայերին բնաջնջելու նպատակ չի ունեցել:

Ինչո՞վ էին պայմանավորված թուրք գործիչների այդօրինակ հայտարարությունները: Հայոց ցեղասպանությունը հսկայական մի-ջազգային արձագանք էր գտել, անգամ պատերազմական պայմաններում հաստատված խիստ գրաքննության պարագայում, այս պատճա-ռով Քեմալը լուրջ խնդիր ուներ՝ շեղել համաշխարհային քննադա-տությունը սլաքը Թուրքիայի Հանրապետությունից:

30-ական թթ. Հայկական հարցն ու Մեծ եղեռնը անուշադրուի-յան մատնվեցին միջազգային դիվանագիտության կողմից, իսկ թուր-քական պատմագրությունը այս հարցերին սկսեց անդրադառնալ Հայ ժողովրդի ողջ պատմական անցյալը կեղծելու նպատակով:¹³⁶ Վերս-տին նշենք, որ թուրքական նման գործելատեղի հիմնական շարժառիթ-ներից մեկը Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվությունից խուսափելն է:¹³⁷ Օսմանյան կայսրու-թյունը թուրքիայի Հանրապետությանը փոխանցեց Հայոց ցեղասպա-նության ծանր ժառանգությունը, որը կոծկելու նպատակով արդեն վերջինս չի խնայում ոչ ջանք ու ոչ էլ ֆինանսական ռեսուրսներ:¹³⁸

¹³⁵ Dadrian V., Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources, NY, 1991, p. 131.

¹³⁶ Ենթ, որ ԱՄՆ-ում բուրբակյան դեսպանատան գործուն մասնակցությամբ, Անկարային հաջողվեց կասեցնել ամերիկահայ ռեմիտոր Ռ. Մամուլյանի և «Մեթոդ գոլդուոնի մայեր» ընկերության համատեղ ծրագրի՝ «Մուսա լեռան 40 օրը» լիամետրաժ ֆիլմի նկարահանումները:

¹³⁷ Դեռ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան կայսրության կողմից հայ ժողովրդի դեմ իրականացված անասպիտա արշավը ընդդռնվել է որպես հանցագործություն, իսկ երիտորդական իշխանությունների դեմ 1919թ. սկսված դատավարությունները փաստեցին, որ դեռ ժամանակի իրավական չափանիշներով բուրբակյան իշխանությունների գործած արարքները համարվել են պատժելի:

¹³⁸ Թուրքական միտման մասին մասնավորապես տես, Dadrian V., The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification, Ontario 1999, Akçam T., Tureçkoce ulcunalcınlıoe u Armanckul Bonroc, Moskva, 1995: Smith R., Denial of the Armenian Genocide, Genocide A Critical Bibliographic Review, Vol 2, London, New York, pp 63-85: Smith R., Markusen E., Lifton R. J., Professional Ethics and the Denial of Armenian Genocide: Holocaust and Genocide Studies, 9(1), 1-22: Անանյան Ա., Հայոց

Ինչպես նշեցինք, ուրացության ու զեղծարարության թուր-քական արշավը առանձնակի թափ հավաքեց 1980-ականներին, երբ մի շարք երկրներում խորհրդարանները ճանաչեցին Օսմանյան կայս-րությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանությունը: 1981թ. Հու-նիսի 10-ին թուրքական Հեռուստատեսության մեկնաբանը, անդրա-դառնալով Մեծ եղեռնի միջազգային դատապարտմանը, խոստովա-նեց. «Ցեղասպանության ընդունումը շատ կարևոր խնդիր է: Դրա համար էլ մենք այստեղ ու ամենուրեք ջանում ենք սպառնացել, որ ցեղասպանություն չի եղել: Սա երկար շղթայի մի օղակն է միայն: Ցեղասպանությունն այն որոգայթն է, որի միջոցով Հայերը ցանկա-նում են հասնել մեկ այլ նպատակի: Դա հետևյալն է. հայերը մեծա-մասնությունն էին կազմում Արևելքում: Այնտեղ գոյություն ունենր Հայաստան: Թուրքերն այն դատարկեցին: Մեզնից պահանջում են, որ հայերին կրկին բերենք այստեղ և հիմնենք նոր Հայաստան: Սրա-նով ուզում են նախադաշնակները մեր որոշ քաղաքացիներին: Նրան-ցից ոմանք, թող ինձ ներվի ասել, պարզամտորեն և մանկամտու-թյամբ են վերաբերվում այս հարցերին: Նրանք ասում են թողնենք այդ բոլորը և գերմանացիների ու Հրեաների օրինակով հաշտության ձևով մեկնենք միմյանց... Սրանից ավելի վտանգավոր բան չի կա-րող լինել: Գործը գրանով չի վերջանա, գործը գրանով կսկսվի»:¹³⁹

Թուրքիայի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայա-ցուցչությունները և այլազան հաստատություններ ակտիվորեն ճգնում էին կասեցնել Մեծ եղեռնի դատապարտումը Միացյալ Նա-հանգներում, Եվրոպական համայնքի (1992թ. Եվրոպական Միութ-յան) խորհրդարանում և այլ երկրներում: Ուշադրալ է, որ շատ դեպ-քերում Անկարայի ներկայացուցչությունները շարունակել են իրենց հակահայ գործողություններն անգամ տվյալ երկրի խորհրդարանի կողմից Մեծ եղեռնի ճանաչումից հետո, օրինակ՝ Արգենտինայում, օրենսդիր մարմնի՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու որոշումից հետո անգամ, թուրքական դեսպանատունը պաշտոնական Բուենոս-Այրեսից պահանջում է, որ վերջինս արգելանք դնի 1915-1923թթ. ոգեկոչման արարողությունների վրա:¹⁴⁰

Սառը պատերազմի իրողությունները Անկարայի հնարավո-րություն էին տալիս Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ պա-քարի գործում ակտիվորեն խաղարկել ՆԱՏՕ-ի գործունը և ԽՍՀՄ-ի

ցեղասպանության միտման բուրբակյան քաղաքականությունը հայ-բուրբակյան հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, «Գարուն» 11, 2002, էջ 10-15:

¹³⁹ Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Թուրքերը բուրբակի մասին, Երևան, 2000, էջ 3-4:

¹⁴⁰ 1915-1917թթ. Հայոց ցեղասպանության հարցի վերաբերյալ Արգենտինայի կառավարող շրջանակների դիրքորոշման մասին, Հայաստանի Ազգային Արխիվ, Ֆ. 326, ցուց 7, Գործ 106, էջ 2:

դեմ իրականացվող քաղաքականությունը: Հայոց ցեղասպանության ժխտման ամենաակնառու քարոզարշավը թուրքական պետությունն իրականացնում էր ԱՄՆ-ում. գործին կցվել էին ոչ միայն պետական բոլոր կառույցները, այլև Կոնգրեսում ձևավորվել էր թուրքիայի շահերի պաշտպանության խումբ: 1985թ. հունիսի 3-ին մի քանի կոնգրեսականներ (Մելվին Փրայս, Բիլ Նիքոլս, Մարվին Լիթ և ուրիշներ) նամակով դիմեցին իրենց գործընկերներին, խնդրելով կասեցնել H.J. Res. 192 բանաձևի ընդունումը, որը գատապարտում էր 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանությունը:

Կոնգրեսականները նամակը կաղմել էին թուրքիա կատարած այցից հետո: Ի դեպ, խորհրդարանականները այնտեղ հանդիպել էին պետության բարձրաստիճան ներկայացուցիչներին, որոնք և իրենց մտահոգությունն էին փոխանցել նամակագիրներին: Ըստ վերջինների, բանաձևի ընդունումը «կվտանդի ներկա լավ հարաբերությունները թուրքիայի Հանրապետության հետ» և «Հայերին ոչինչ չի տա»:¹⁴¹

Թուրքական իշխանությունների կողմից Ֆինանսավորվող ամերիկյան դիտնականները բաց նամակով դիմում են Կոնգրեսին: Այսպես կոչված «69 դիտնականների նամակը», որը հրատարակվել էր «Նյու Յորք Թայմս» թերթի էջերում, մինչ այժմ չըջանալով է Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականության հոյուսություն:¹⁴²

Թուրքերի համար աղետալի եղավ 1987թ. հունիսի 18-ին Եվրոպական խորհրդարանի կողմից Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը գատապարտող բանաձևի ընդունումը: Արդեն հունիսի 27-ին թուրքիայի նախագահ Փ. Էվրենը, ելույթ ունենալով Ավազ քաղաքում գումարված բազմահազարանոց ցույցի մասնակիցների առաջ, մերժեց կայսրության պատասխանատվությունը Հայոց ցեղասպանության համար:¹⁴³ Խոսելով բանաձևի ընդունումից հետո ստեղծված իրավիճակի մասին, նա նշեց, որ տարօրինակորեն ՆԱՏՕ-ի անդամ պետությունները թուրքիային մեղադրում են շատ ավելի հաճախ, քան Վարչապետի պակտի մասնակից երկրները: Այս առումով ԵՄ որոշումը էվրենն անվանել է՝ «հարված թիկունքից»:¹⁴⁴ Նախագահը դիմեց բացարձակ շանտաժի, Հայտարարելով, որ թուրքիան պատրաստ է դուրս գալ Հյուսիսատ-

լանտյան համադրծակցությունից: Այս սպառնալիքին հաջորդեց թ. Օզալի հունիսի 24-ի պարզաբանումը, որ Անկարան չի պատրաստվում խզել հարաբերությունները ՆԱՏՕ-ի հետ:¹⁴⁵

Այսպիսին էր Հայոց ցեղասպանության խնդրի թուրքական քաղաքականության ուրվագիծը մինչև 1990-ականները, երբ Մեծ եղեռնը դարձավ Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարևորագույն հիմնահարցերից մեկը:

բ) Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը և Հայաստան-Թուրքիա միջպետական հարաբերությունները 1991-1998թթ.

Արդեն 15 տարի է, ինչ Անկարայի և Երևանի հարաբերությունները անշեղորեն պահպանում են զարգացման նույն, զրոյական դիտնակի: Անցած տարիների ընթացքում թուրքերը նորանկախ Հայաստանի դեմ փորձարկեցին դիվանագիտական թշնամանքի բոլոր Հայտնի ու անհայտ ձևերը. նախ չհաստատեցին դիվանագիտական հարաբերություններ, ապա միացան Հայաստանի շրջափակման աղբյուրներին մարտակառքին և անգամ սպառնում էին «ատամ ցույց տալ»՝ թափանցիկորեն ակնարկելով 1915-1923 թթ. Հայոց ցեղասպանությունը՝ «կրկնել Հայերի անատոլիական դասերը»:

Անկախությունից ի վեր Հայ քաղաքական միտքը քննարկում է Հայ-թուրքական հարաբերությունների հեռանկարի հարցը: Քննարկում են այնպես, ասես բարելավման բանալին Երևանի ձեռքում է, ու Հայաստանը չի ցանկանում թուրքիայի հետ որևէ շփում ունենալ:

Ի տարբերություն Հայաստանի, Հենց թուրքիան էր առաջ քաշում նախապայմաններ, որոնց կատարումը Երևանի կողմից կնշանակեր հրաժարում արցախյան ազատամարտի նվաճումներից, ինչպես նաև Հայ ժողովրդի պատմական հիշողության նոր եղեռն: Ամեն դեպքում, բազմամյա քննարկումները արդյունքներ չգրանցեցին, իսկ խնդրին անդրադարձող գործիչները որևէ իրատեսական ծրագիր չառաջարկեցին ու երևի չէին էլ կարող առաջարկել Հենց միայն այն պատճառով, որ Հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման ոլորտում Երևանը փոխզիջման գնալու ուսուրս չունի:

Երկկողմ շփումների օրակարգում է ոչ միայն 1915-1923 թթ. Օսմանյան կայսրության կողմից կազմակերպված և իրականացված Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը, այլև Ղարաբաղյան ազատամարտը: Անկարան չի ցանկանում համակերպվել անկախ Արցախի գոյության հետ:

¹⁴¹“Dear Colleague” Letter distributed to all Members of the U.S. Congress by its signatories on June 3, 1985, Armenian Allegations: Myth and reality, A handbook of facts and Documents: Compiled & edited by the Assembly of Turkish American Associations, Washington DC 1987, p 39.

¹⁴²The New York Times, 19, 1985

¹⁴³Հայաստանի Ազգային Արխիվ Ֆ326, 7, 4, 89 էջ 3

¹⁴⁴Նույն տեղում, էջ 5:

¹⁴⁵Նույն տեղում, էջ 8:

Հիշեցնենք, որ չնայած Հարաբերությունները զարգացնելու Հնարավորություններին, Հայաստանի և Թուրքիայի առնչությունները մեռյալ կետից շատ քիչ են առաջ գնացել: Երևանի և Անկարայի միջև չեն հաստատվել դիվանագիտական հարաբերություններ, Թուրքիան անգամ չունի բնականոն կապեր հաստատելու քաղաքական կամք: Թուրքիան Ադրբեջանի հետ ձեռք-ձեռքի տված շրջափակել է Հայաստանը, մերժելով արցախահայությունը ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումը:¹⁴⁶ Պաշտոնական Անկարան բազմիցս հայտարարել է Երևանի հետ երկխոսության սկսելու իր նախապայմանները: Վերջինս, սակայն, պնդում է առանց նախապայմանների հարաբերությունների կառուցման անհրաժեշտության վրա: Այդուհանդերձ, Անկարայի և Երևանի պաշտոնական ներկայացուցիչները բազմիցս հանդիպել են երկկողմ և բազմակողմ ձևաչափերով: Այդ հանդիպումների և նույնաբնույթ միջազգային ֆորումների քննարկման առարկան եղել են երկկողմ հարաբերությունների բազում հիմնախնդիրները: Ի վերջո, Թուրքական կողմի ապակառուցողական ու կարծրացած դիրքորոշումը բոլոր այդ նախաձեռնությունները ձայնորոշման է դատապարտել: Անկարայի այսօրինակ քաղաքականությունը ախարհագրաքաղաքական հատակ հաշվարկի արդյունք է: Մեր կարծիքով, Հայ-Թուրքական հարաբերությունները նաև կոփասյան աշխարհաքաղաքական ստացայեռան երևացող գազաթներից միայն մեկն է: Չէ՞ որ այս տարածաշրջանում են խաչվում միջազգային հարաբերությունների հիմնական դերակատարների ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Եվրամիության և այլոց շահերը: Այս իրողությունների պայմաններում Հայ-Թուրքական հարաբերությունները խնդիրը իր վրա է բեռնում համաշխարհային հանրության ուղղություն մի նշանակալի մաս:

Պաշտոնական հարաբերությունների բացակայությունը պայմաններում այդ դաշտում են փորձել աշխատել Հասարակական կամ երկրորդային դիվանագիտության ներկայացուցիչները, որոնք առաջ են քաշել նաև Հասարակական երկխոսության անհրաժեշտության հարցը: Իհարկե, Հասարակական դիվանագիտությունը միշտ էլ, որ եղել է ինքնարևոյալ: Ցայսօր այս ոլորտում էլ առաջընթացը չնչին է:

1990-ականների սկզբին Հայաստանը, ջանալով արևմտյան հարևանի հետ երկխոսության եզրեր գտնել, Հայոց ցեղասպանույթ-

¹⁴⁶ Հայաստանն ու Թուրքիան ունեցել են միջպետական հարաբերությունների շատ կարճատև փորձ՝ 1918-1920թթ. Խնդրո առարկայի վերաբերյալ տե՛ս Խոստիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Արևնք, 1930: Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, 1928: Hovhannesian R. Armenia on the road to Independence 1918, Berkley-L.A. 1967: նույնի՝ The Republic of Armenia, v1-2, Berkley 1971-1982: Չոհրաբյան Է. 1920թ. բոլոր- հայկական սլատերագրք և տեղությունները: Ե. 1997, Gökbulgin T. Milli Mücadele Başlarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci Kitap, Ankara, 1959. Kazım Karabekir, Cihan harbinde neden girdik, nasıl idare ettik? Kit. I. İstanbul, 1938 և այլն:

յան ճանաչման խնդիրը չընդգրկեց իր արտաքին քաղաքական առաջնայությունների շարքում, չնայած Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման անհրաժեշտությունը ամրագրվել էր դեռևս 1990թ. օգոստոսի 23-ին ընդունված Անկարայի հռչակագրում. պաշտոնական Երևանը հանդես եկավ հարևան պետությունների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման կարևորությունը ամրագրող և հաշտեցման կոչ անող հայտարարություններով:¹⁴⁷ Հայոց համազգային շարժման առաջնորդները անհիմն և կործանարար էին համարում այն տեսակետը, որ Հայաստանը, շրջապատված լինելով իր նկատմամբ թշնամական տրամադրվածություն ունեցող երկրներով, կարող է գոյություն ունենալ միայն Հզոր պետություններից մեկի աջակցությամբ: Արդեն 1990թ. նոյեմբերին, ՀՀԵ երկրորդ համագումարում կուսակցության առաջնորդ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց. «Վերջին տարիներին քաղաքական մտքի մեջ տեղի ունեցած ամենամեծ հեղափոխությունը հրաժարումն է օտարների ապավինելու, երրորդ պետության հովանավորության վրա հույս դնելու սնանկ գաղափարից... Փնտրենք և ստեղծենք մեր ազգի գոյության նոր, ավելի հուսալի երաշխիքներ: Ահա այս երաշխիքների օղակներին մեկն է միայն Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերություններից մեկն է միայն Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների կարգավորումը»: ¹⁴⁸ Լինելով խորհրդային հսկայածավալ կայսրության հոգեվարքի ականատեսն ու լուռ վկան՝ Թուրքիան 90-ական թթ. վերափոխատվություն էր տարածաշրջանային իր գերակայությունները: ¹⁴⁹ Սկզբում Թուրքական կողմը, պաշտոնական մակարդակով, մտապիտուկություն էր հնչեցնում ԽՍՀՄ քայքայման առիթով՝ մասնավորապես արտգործնախարար Մեսութ Յըմազը հայտարարում էր. «Աստված մի արասցե, որ Խորհրդային Միությունը քայքայվի: Մեզ հաված մի արասցե, որ Խորհրդային հարևանությամբ ունենալ գերհզոր պետությունը քաղաքական կայուն կարգավիճակով, քան անկախ, բայց անկայուն մի քանի հանրապետություններ»: ¹⁵⁰ Ծուռով, սակայն, Թուրքերը վերակողմնորոշվեցին և անգամ հայտարարեցին, որ 21-րդ դարը լինելու է Թուրքական աշխարհի դար: Թուրքիան փորձում էր օգտագործել իր պատմական, էթնիկական և լեզվական ընդհանրությունները Ադրբեջանի և Կենտրոնական Ասիայի թրքախոս երկրների վրա վերահսկողություն հաստատելու համար ցանկա-

¹⁴⁷ Տե՛ս օրինակ Հայաստանի Հանրապետություն, 28.11.1990:
¹⁴⁸ Հայաստանի Հանրապետություն, 28.11.1990:
¹⁴⁹ Kramer H., Will Central Asia Become Turkey's sphere of influence, Perceptions: Journal of International Affairs, March- May, 1996.
¹⁵⁰ Չարբյան Հ., Վարաքայան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան 1998, էջ 11:

նաղով դառնալ թյուրքական աշխարհի կենտրոնը:¹⁵¹ Այս փոփոխութ-
յունը պատահական չէր: Մինչև «երկաթյա վարագույրի» անկումը
Թուրքիան համարվում էր Արևմուտքի և Հյուսիս-Ասիանայան դա-
շինքի առջնապահը ԽՍՀՄ-ի դեմ պայքարում: Վարչական անփութան-
գույթյան համակարգի քայքայումը սպառնում էր թուրքերին զրկել
Արևմուտքի համար գրավելությունից: Այս պարագայում համաթուր-
քական աղաքնի (ağabey) ալադ եղբոր կարգավիճակը Անկարայի
միակ խաղաքարան էր: Թուրքերի նոր մարտահրավերը շատ կարճ
ժամանակով ստացավ անգամ Վաշինգտոնի ավակցությունը: Շուտով,
իհարկե, այս ծրագիրը տապալվեց, և համաթուրքականությունը
կրկին զիջեց իր դիրքերը Անկարայի արտաքին քաղաքական օրա-
կարգում:

Այս ամենի լույսի ներքո պարզ է, որ տարածաշրջանում թուրքա-
կան քաղաքականությունը իրականում միտված էր խորհրդային
կայսրության դիրքերի խարխլմանը: Այդ իսկ պատճառով Հայաս-
տանյան նոր քաղաքական էլիտայի անկախական տրամադրություն-
ները, ի հեճուկս աշխարհաքաղաքական վատասական սցենարների,
Անկարայում լուծյալ ըմբռնում էին գտնում: 1990թ. Հայտնի
թուրք ճրագրականախոս Իլհան Սելչուքը «Ջումհուրիյեթում» գրում
է. «Եղբայրական Ազրբեյջանի անկախացումը սքանչելի մի նպատակ
է: Սակայն այդպիսի նպատակադրումն ինքնին ենթադրում է անկա-
խության ճանապարհին քաջակերել նաև Հայաստանին: Վերջինիս
անկախացման պարագայում Թուրքիան անխուսափելիորեն Հայտնի-
լու է Հունաստան-Հայաստան» արքանի մեջ: Մինչդեռ այդ երկու
երկրները պահանջատիրական հավակնություններ ունեն Անատոլիա-
յի նկատմամբ:¹⁵² Մեկ այլ թուրքական թերթ՝ «Միլլիյեթը» 1990թ.
դեկտեմբերի 5-ին վկայում է, որ չնայած վերը նշվածին, Անկարան,
իր, ջերմ մտեցում է ցուցաբերում Հայաստանի նկատմամբ:¹⁵³ Այ-
նունամենայնիվ, Հայաստանի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը ամեն
պատեհ սոխիթով Հայտարարում էր, որ Հայաստանը մտադիր է թուր-
քիայի հետ զարգացնել քաղաքակիրթ երկրներին վայել հարաբերու-
թյուններ: Իրականում թուրքերին չէր կարող չանհանգստացնել այն
փաստը, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հե-
տամուտ լինելը տեղ էր գտել Հայաստանի անկախության հռչակագ-
րում, ի դեպ անհրաժեշտ ձայների նվազագույն 131 քվեն ստանալով:
Անհրաժեշտ է նշել, որ չնայած Հայաստանի Հանրապետության ան-
կախության վերականգնումը անհաճո անակնկալ էր թուրքիայի հա-

մար, քանզի Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գոր-
ծընթացը կունենար նոր պահանջատեր, որը միջազգային իրավունքի
լիիրավ սուբյեկտ էր: Պաշտոնական Երևանը, սակայն, արտաքին քա-
ղաքական օրակարգում Ցեղասպանության խնդիրը չէր արժարժում:

Ուշագրավ է, որ Անկարան Հայաստանի նկատմամբ իր դիրքորո-
շումը հստակեցրեց միայն 1991թ. ապրիլին, երբ ՌԴ-ում Թուրքիայի
դեսպան Վ. Վուրալն այցելեց Հայաստան: Լևոն Տեր-Պետրոսյանը,
ընդունելով թուրք դիվանագետին, մասնավորապես ստաց. «ԽՍՀՄ-ը
փոփոխությունների է ենթարկվում: Ուզում ենք բարեկամանալ:
Պատրաստ ենք ամեն տեսակի փոխադասված համագործակցու-
թյան»:¹⁵⁴ Համագործակցության առաջարկին ի պատասխան թուրք դի-
վանագետը ուներ հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգաց-
ման իր տեսակետը: Եթե Հայաստանի համար առաջնային էին տնտե-
սական կապերի աշխուժացման խնդիրները, թուրքական կողմը
առանձնակի կարևորություն էր տալիս արցախյան հիմնահարցի կար-
գավորմանն ու Հայ (խորհրդային)-թուրքական գոյություն ունեցող
սահմանի ճանաչմանը:¹⁵⁵ Ըստ էության, Վուրալի հետ հանդիպման
ժամանակ էլ հստակեցվեցին հարաբերությունները զարգացնելու եր-
կու պետությունների մոտեցումների տարբերությունները:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման ծրագիրը
տեղափոխության կարգավորման խարսխում էր ավելի չափավոր
հիմքի վրա՝ Հայոց ցեղասպանության հարցը նորանկախ Հանրապե-
տությունը երկկողմանի հարաբերությունների համատեքստում չէր
արժարժելու՝ այն վերապահելով Սփյուռքին:¹⁵⁶ Փաստորեն թուրքա-
կան կողմն առաջին է շոշափել ցեղասպանության խնդիրը՝ երկկողմ
հարաբերությունների համատեքստում:¹⁵⁷ Անկարան փորձել է Հա-
յաստանին պարտադրել, որ պաշտոնական Երևանը չորդեգրի ցեղաս-
պանության ճանաչման քաղաքականությունը. ըստ երևույթի Անկա-
րայում կարծում էին, որ թուրքական սցենարի իրականացման դեպ-
քում Հայաստանը պիտի համոզեր Սփյուռքին այս հարցում հետևել
իրեն:¹⁵⁸

Ինչպես արդեն նշել ենք, Հայաստանի Հանրապետության անկա-
խացումը համընկավ նաև Թուրքիայի արտաքին քաղաքական ակտի-
վության նոր շրջափուլի հետ: 1991թ. դեկտեմբերի 16-ի որոշմամբ,

¹⁵⁴ Ազգ. 30/05/2002:

¹⁵⁵ Սաֆրաստյան Ռ., «Հնարավոր չէ 21-դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև...», Երևան, 2003, էջ 39:

¹⁵⁶ Հայ-թուրքական հարաբերություններում Հայոց ցեղասպանությանը շանդաղանակաբան
համատեքստում քննադատի դիտարկել ՀՀ ԱԳ նախկին նախարար Բ. Հովհաննիսյանի
պաշտոնակազմումը՝ վերջինիս Ստամբուլում բարձրաձայնաձայն խիզախ ելույթի համար:

¹⁵⁷ ՀՅԹԻ Ֆոնդ. Բաժին 32, թվ 26, փ 5, էջ 4:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 4:

¹⁵² Տե՛ս SAM Paper No. 1/96, Seminar on Russia nad the NIS, 29-31 March 1996, Antalya, Turkey, <http://www.nfa.gov.tr/grupa/sam/1.96/1-3.htm#ARMENIA>

¹⁵³ Հարցազեղ Հ. Հարաբերության հիմնահարցը ... էջ 10-11:

¹⁵⁴ «Milliyet», 05/12/1990:

թուրքական կառավարությունը, ի թիվս խորհրդային մյուս հանրապետությունների, ճանաչեց նաև Հայաստանի անկախությունը, սակայն պաշտոնական երևանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց:¹⁵⁹ Գործելու ճանապարհը արդարացնելու համար թուրքական կողմը վկայակոչեց Հայաստանի Անկախության հռչակագրի այն դրույթը, համաձայն որի Հայաստանի Հանրապետությունը հետամուտ է լինելու Օսմանյան կայսրությունում և Արևմտյան Հայաստանում 1915թ. իրականացված ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը:¹⁶⁰ Մա նշանակում է, որ ի սկզբանե, Անկախության կողմից երևանի հետ պաշտոնական հարաբերություններ սկսելու հիմնական նախապայմանը եղել է Մեծ եղեռնի հիմնախնդիրը: Հայ-թուրքական հարաբերություններում կարևորվում է անվտանգության հարցը: Եթե մինչև 1915 թ. փրկված Հայաստանը պաշտպանված էր խորհրդային անվտանգության համակարգով, ապա անկախությունից հետո երկիրը հայտնվում էր սեփական ուժերով արտաքին վտանգին դիմադրելու մարտահրավերին դեմ հանդիման: Այս դեպքում Հայոց ցեղասպանությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականությունից դուրս թողնելով առաջին իշխանություններն, ըստ մամուլի, կարծում էին, որ «անկախ Հայաստանն ավելի շատ վտանգներ ուներ հարցը պետական քաղաքականության հարթության բարձրացնելու առումով, քան խորհրդային Հայաստանը: Չկար խորհրդային Միությունը՝ որպես անվտանգության համակարգ, ձևավորված չէին նոր անվտանգություն համակարգեր, կազմավորված չէր հայկական բանակը, առկա էր դարաբաղյան խնդիրը, և ընդհանրապես, տեղի էին ունենում աշխարհաքաղաքական, տարածաշրջանային վերադասավորումներ, գերտերությունների շահերի բախումներ»:¹⁶¹

Կարծում ենք՝ չըջանալով այս թեզը, որը կիսում են խնդրո առարկայի բազում ուսումնասիրողներ, բավարար կերպով հիմնավորված չէ: Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը չարժարժելով, Հայաստանը չէր ամրապնդում սեփական անվտանգությունը: Առանց այդ էլ արցախյան հակամարտության ընթացքում թուրքիան Հայաստանի նկատմամբ լիուլի դրսևորեց բացահայտ թշնամանքի բոլոր հնարավոր ձևերը, չձեռնարկելով միայն զինված հարձակում Հայաստանի վրա:¹⁶² Այսպես, օրինակ՝ 1993թ. ապրիլին Քարվաճառի շրջա-

նում ԼՂՀ պաշտպանության բանակի իրականացրած կայծակնային ազատագրության գործողությունից հետո թուրքիայի նախագահ թուրքու Օզալն ասաց. «Հայերը չեն սովորել Անատոլիայի փորձառության իրենց դասը և այն պատիժը, որ ստացել են»: Այս հայտարարությանը զուգարկեցին «Հայաստանին առամ ցույց տալու» և «Կիրոսյան տարբերակը» չբացատրելու պառնալիքները:¹⁶³ Հիշեցնենք, որ միևնույն ժամանակ Հայ-թուրքական սահմանում սկսվեցին գորաշարժեր. ըստ որոշ գնահատականների, Հայ-թուրքական սահմանի շուրջ կուտակված զորքի թիվն անգամ այսօր հասնում է 200 հազար զինվորի:¹⁶⁴ Ղարաբաղյան հակամարտության նկատմամբ Անկախության վերաբերմունքը ոչ թե «երրորդ կողմի» գործողություններ էին, այլ հակամարտությունում ներգրավված պետություն: Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունն ու ինքնիշխանությունը խախտելու մեկ այլ փորձ թվագրվում է 1993 թվականի սեպտեմբերով, երբ Մոսկվայում բռնկված պետական հեղաշրջման պարագլուխ, խորհրդարանի խոսնակ Խասրուլատովը գաղտնի բանակցությունների մեջ մտնելով թուրքիայի հետ, որպես քաղաքական աջակցության հատուցում, խոստացել էր չեղարկելու, եթե թուրքական կողմը փորձեր ներխուժել Հայաստան և Վրաստան:¹⁶⁵

Ուրեմն՝ անգամ առանց Հայոց ցեղասպանության խնդրի արժարժման թուրքական կառավարող շրջանները, խախտելով միջազգային իրավունքի բոլոր հիմնարար սկզբունքները, պատրաստ էին ռազմական ճանապարհով «մաքել» Հայաստանի հաշիվները՝ ելնելով աշխարհաքաղաքական պարզ հաշվարկից:

Այս համատեքստում, անդրադառնալով Հայ-թուրքական հարաբերություններին հիմնախնդրին, թուրքագետ Հ. Չաքրյանը նշում է, որ մեզանում թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարևորությունը գերազանցատու է, Անկարան էլ իր հերթին թերագնահատեց Հայ-ուսական հնարավոր դաշինքի հավանականությունը, ահա թե ինչու թուրքիան ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, սակայն վերջինիս հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց:¹⁶⁶ Անկարայում չէին հավատում, որ պատերազմի զրկանքներ կրող Հայկական

բանակները չեզոքացնելու համար դա շահարկում է». Օրեր, րիվ 1-4, 2001, էջ 17-19, Այվազյան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի Ռազմավարական Անվտանգությունը, Երևան 1998, էջ 21-37:

¹⁶³ Sb'u Reuter 4/5/1993, UPI 4/5/93, 4/7/93, Agence France Press, 4/3/93, 4/6/93, 4/9/93, 4/15/93, Anadolu Ajansi 4/3/93, 4/5/93 և այլն:

¹⁶⁴ Sb'u, The Military Balance, 1995-1996, London, ինչպես նաև Մեյքոնյան Ա., Թուրքիայի զինված ուժերի օպերատիվ և մարտական պատրաստությունը, Հայկական բանակ 2, 1996թ.:

¹⁶⁵ Chrysantopoulos L. T., Caucasus Chronicles, Nation Building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994, Princeton-London, 2002, pp. 25-29, տե՛ս նաև Հայկական Ժամանակ, 18/09/2002:

¹⁶⁶ ՀՅԹԻ Զոհը, Բաժին 32, րպ 26, փ 3, էջ 1:

¹⁵⁹ Çeviköz U., Uluslararası İlişkileri yeni dengel, Ermenistan Özel Sayısı, TESEV, Agustos, 2001, s. 11:

¹⁶⁰ KASIM K., ULUSLAR ARASI İLİŞKİLER BOYUTUYLA ERMENİ SORUNU: Bilim ve Aktın Aydınlığında Eğitim Dergisi: NİSAN 2003, YIL, 4, SAYI : 38 ինչպես նաև Çeviköz U., նշվ. աշխ., էջ 11:

¹⁶¹ Առավուտ, 21/10/2000:

¹⁶² Nagorno Karabakh Conflict: Some Facts, Geneve, 1995, p 6, տե՛ս նաև Չաքրյան Հ., «Թուրքիան Հայաստանի հետ երկխոսություն չի ցանկանում. այլ ցեղասպանության

անկախ պետականությունը կարող է կենսունակ լինել: Եվ երբ 1992թ. փետրվարին Դալոսի տնտեսական ֆորումին մասնակցող Հայաստանի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը փորձեց Հանդիպել Թուրքիայի վարչապետ Դեմիրելին, զուսպ մերժում ստացավ¹⁶⁷:

1992թ. Հուլիսին, վերջապես կայացավ Տեր-Պետրոսյան-Դեմիրելի Հանդիպումը, որին նախորդել էր Թուրքիայի վարչապետի Հանդիպումը իր Հայաստանցի պաշտոնակից Լ. Բադրատյանի հետ: Ինչևէ, 1992թ. օգոստոսին, պաշտոնական այցով Երևան եկավ Թուրքական դիվանագիտական պատվիրակությունը փոխարտգործնախարար Բ. Ունանի գլխավորությամբ: Ինչպես նշում է ՀՀ առաջին նախագահի արտաքին հարաբերությունների գծով խորհրդական Փ. Լիպարիտյանը, Թուրքիայի արտգործնախարարության պատվիրակության հետ բանակցությունների ժամանակ Հայոց ցեղասպանության խնդիրը չի քննարկվել¹⁶⁸: Հայոց ցեղասպանության խնդիրը սակայն, համաձայն ՀՀ առաջին նախագահի խորհրդական Փ. Լիպարիտյանի, Հայ-Թուրքական երկխոսության համատեքստում «բարձրացվել է տարբեր առիթներով ոչ պաշտոնական ձևով, այնպես ինչպես ընդհանուր շահերից բխող այլ հարցեր»¹⁶⁹:

Հիշեցնենք, որ 1992թ. ամռանը, Ադրբեյջանում տեղի ունեցած նախադաճական ընտրությունների ժամանակ Հաղթանակ էր տարել «Ազգային ճակատ» կուսակցության առաջնորդ Ա. Էլչիբեյը, որը և սանձազերծել էր լայնածավալ հարձակում Լ.Ղ.Հ պաշտպանական բանակի դիրքերի վրա և կարողացել էր առաջադիմել: 1992թ. աշնանից մինչև 1993թ. մարտ ամիսը Հայ-Թուրքական հարաբերություններում այլ շոշափելի տեղաշարժեր չգրանցվեցին:

Արցախյան ազատամարտի ակտիվ ռազմական գործողությունների փուլում Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական միտքը հիմնականում բեկոված էր Հայ-ադրբեյջանական խնդիրների և Կովկաս-Կենտրոնական Ասիական տարածաշրջանի զարգացումների վերլուծության վրա: Վերլուծելով Հայաստանի դերակատարությունը Կովկասում Թուրք դիվանագետ Ի. Ջեմը նշում է, թե Հայաստանը խաղում է «առաջադյալ քրիստոնյա պետության» դեր՝ Արևմուտքից ֆինանսական օգնություն ստանալու ակնկալիքով¹⁷⁰: Հեղինակը կարծում էր, որ Ադրբեյջանի ռազմական անհաջողությունների պարագայում Թուրքիան պիտի ամեն ինչ աներ՝ հարվածելու պաշտոնական Երևանի դրական իմիջին: Թուրքիայի ապագա արտգործնախարարը բացահայտում է նաև Թուրքական հասարակության այն մտա-

վախությունը, որ Արցախում Հաղթանակ տանելուց հետո, Հայաստանը ավելի մեծ ազատություն կունենա իր արևմտյան հարևանի հետ հարաբերություններում՝ հաճախ հանդես գալով որպես «խլամական վտանգի» ընթացքը կասեցնող պատվար¹⁷¹:

Թուրքական հասարակությունում առկա մտահոգությունները որևէ կերպ չխոչընդոտեցին, որ 1993թ. մարտի 12-ին Ֆրանսիայի մայրաքաղաքի հյուրանոցներից մեկում, հուլիսի 2-ին պայմաններում, Հանդիպելի Թուրքական «Գորշ գայլերի» առաջնորդ Թյուրքեշը ու Հայաստանի Հանրապետության նախկին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: «Միլլիյեթը», վկայակոչելով ժամանակին Տեր-Պետրոսյանի զործակից, Թուրքիայում ծնված Հայագրի Սամսոն Էռզարարտին, պարզաբանումներ է տալիս մամուլից և հասարակայնությունից գաղտնի պահվող Հանդիպումների վերաբերյալ¹⁷²: Թուրք ազգայնամոլների առաջնորդի և ՀՀ նախագահի համագործակցության նպատակը, ըստ թերթի տեղեկությունների, եղել է երկկողմ բնականոն հարաբերություններ հաստատելը: 1993-ին երկու երկրների հարաբերությունները դանդաղ էին զարգանում և երկուստեք ազգայնական շերտերի քննադատությանն էին արժանանում: Փաստ է, սակայն, որ իրավիճակի ողջ պատասխանատվությունը կրում էր Անկարան, որը հապաղում էր Երևանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել: Թերթը նշել է, որ 1993-ի սկզբին դադարեց Հայաստանին տրամադրվող ռուսական օգնությունը, և ձմռանը սպառվեցին երկրի ցորենի պաշարները: Այդ անգամ, ամերիկյան մարդասիրական օգնությունը Հայաստան հասցնելու երթուղի էր ընտրվել Թուրքիան, որի տարածքով, ըստ Էռզարարտի, տեղափոխվել է ցորենի նշանակալի պաշար: Ուշադրամ է, որ Թյուրքեշի հետ Հանդիպելու նախաձեռնությունը պատկանում է Հայկական կողմին: Հայ-Թուրքական հարաբերությունների կարգավորման և Արցախի հարցի լուծման համար Թյուրքեշը առաջ է քաշել վեց հարց:

1. Հայաստանի և Ադրբեյջանի միջև հաստատվում է զինադադար,
2. Հայ զինվորները դուրս են գալիս զբաղեցրած տարածքներից,
3. Երկու կողմերը ճանաչում են միմյանց սահմանները,
4. Բացառվում է միմյանց ներքին գործերին խառնվելու պրակտիկան,
5. Բաց է հայտարարվում Լաչինի միջանցքը, այնտեղ տեղակայվում են զիտորդներ,

¹⁶⁷ Pope N. & Pope H., Turkey Unveiled, New York 1997, p 292.

¹⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 3:

¹⁶⁹ ՀՅԹԻ Ֆոնդ, Բաժին 32, քա 26, փ 5, էջ 3:

¹⁷⁰ Cem İ., 624. աջս., էջ 102.

¹⁷¹ Նույն տեղում, էջ 103-104.

¹⁷² Երկիր, 29/04/2005.

6. Արցախի Հարցը լուծվում է զինադադարից հետո, Մինսկի խմբի շրջանակներում:

Քննարկումների օրակարգում է եղել Հայաստանի արտաքին և արտերկրյան գործերի նախարարի գործառնական համար թուրքական ենթակառուցվածքների օգտագործման հնարավորությունը, ինչպես նաև տարածաշրջանային տրանսպորտային հաղորդակցության նոր ուղիների, «Անդրկովկասյան մայրուղու» շինարարությունը: Լ. Տեր-Պետրոսյանը Հայտնել է, որ ինքն ընդունելի է համարում առանց նախապայմանների հրադարձի հաստատումը, ինչը դժվար թե փոխըմբռնման արժանանա Ադրբեջանում: Բանակցություններին կողմերից մասնակցել են Թուրքիայի դեսպան Բյեզան, Ալփասյան Թյուրքեշի որդին՝ Թուրքուլ Թյուրքեշը, դեսպանատան քարտուղար Մենթեր Շահինլերը, Հայաստանը ներկայացրել են արտաքին գործերի նախարար Վահան Փափազյանը և Ժիրայր Լիպարիտյանը: Ի դեպ, մեծ է եղել թուրքերի գարմանքը, երբ Տեր-Պետրոսյանը թուրքերենով բարեմաղթություններ է ուղղել Թյուրքեշի որդուն:

Նույն էությունարատի վկայությունը, հանդիպումից որոշ ժամանակ անց քննարկվել է Հայ-թուրքական սահմանի վրա 1915թ. զոհվածների հուշարձան կառուցելու հնարավորությունը: Հուշարձանի երկու կողմերում հայերեն և թուրքերեն գրվելու էր. «Մեր պատճառած ցավի համար սգում ենք»: Թերթը չի բացատրում, թե ինչ ցավ են պատճառել հայերը թուրքերին, այդ ինչ հանցանք են գործել, որ համարժեք լիներ 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանությանը: Հայերն ու թուրքերը դիտարկվում են միևնույն հարթության վրա՝ երկու կողմերը կիսում են մեղքի ինչ-որ բաժին: Տեր-Պետրոսյանի ու Թյուրքեշի հանդիպումը փաստորեն անարդյուն է ավարտվել:

1993թ. ապրիլի 17-ին մահացավ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը, նրա հուղարկավորությանը մասնակցեց ՀՀ պատվիրակությունը՝ նախագահ Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Ինչպես հաղորդում է Վ. Փափազյանը, այցի ընթացքում տեղի է ունեցել Դեմիրել-Տեր-Պետրոսյան հանդիպումը, որի ընթացքում քննարկվել է դարաբաղյան հիմնահարցը:¹⁷³

Իրականում թուրքական կողմը երբեք չի հրաժարվել Հայոց ցեղասպանության խնդիրը որպես երկկողմ հարաբերությունների հաստատման նախապայման արժարժելուց: Անգամ 1993-ի հոկտեմբերին Մոսկվայում թուրքական դեսպանատանը Հայաստանի նախագահի հետ կայացած հանդիպումից հետո դեսպան Քամիլը Հայտարարել էր, որ Հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման համար Հա-

յաստանը պիտի հրաժարվի 1915թ. իրադարձությունների խնդրին անդրադառնալուց:¹⁷⁴ Նախկին արտգործնախարար Ա. Արզումանյանը «Հայկական ժամանակ» օրաթերթին տված հարցազրույցում թվարկում է երկու երկրների միջև պաշտոնական հարաբերությունների հաստատելու թուրքական նախապայմանները. «Զհիշատակել Հայոց ցեղասպանությունը, պաշտոնապես հրաժարվել պահանջատիրությունից, կասեցնել սիյուսաբաբայության հակաթուրքական գործունեությունը»:¹⁷⁵

Ըստ էության, Հայ-թուրքական գաղտնի շփումները ունեցել են շարունակական բնույթ: 1994թ. ապրիլին, Տրանկֆուրտի թուրքական հյուպատոսությունում հյուրընկալվել է Մեծ Բրիտանիայում ՀՀ դեսպան Արմեն Սարգսյանը: Այստեղ, Թուրքիայի դեսպան Օնուր Էոյմենի (այժմ՝ թուրքական խորհրդարանի պատգամավոր) ընկերակցությամբ, վերջինս սպասել է Թյուրքեշի հետ հանդիպմանը, որի արդյունքների մասին ցայսօր քիչ բան է հայտնի:¹⁷⁶

1995թ. փետրվարի 23-ին Թուրքիա է այցելում Ժիրայր Լիպարիտյանը, և Անկարայի «Հիլթոն» հյուրանոցում հանդիպում է թուրքուլ Թյուրքեշին: Ի դեպ, Թյուրքեշ կրասերին ուղեկցել է նաև գործարար Ջեմի Քամհին: «Գորշ գայլերի» հետ հանդիպումները շարունակվել են ընդհուպ մինչև Թյուրքեշի մահը՝ 1997թ.:

Այժմ անդրադառնանք Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին, որը ՀՀ իշխանությունների կողմից համարվել էր Միյուսթի գործունեության ոլորտ:

1990թ. փետրվարին, ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը կրկին անդրադարձավ սե-նատոր Ի. Դոուլի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ ներկայացրած բանաձևի քննարկմանը, դրա ընդունումը ձախողվեց: Այս անգամ թուրքական իշխանություններին ղեկավարել էր ԱՄՆ-ի ծխախոտային լորբին:¹⁷⁷

Դեռևս 1993թ. մայիսի 5-ին, արգենտինահայ գաղթօջախի ջանքերով, Սենատը բանաձև ընդունեց, ըստ որի հռչակվում էր «Համերաշխություն Հայկական համայնքի հետ, որը հանդիսանում է 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհը, կրկին նշելով մարդկության դեմ կատարված հանցագործության տարելիցը, որը 1 միլիոն 500 հազար հայերի կործանումն էր 1915-1917թթ. թուրքական կառավա-

¹⁷⁴ Куртов А., Халмухамедов А., Армения-Турция: Противостояние или Сотрудничество? Армения: Проблемы независимого развития, Москва 1998, стр 455.

¹⁷⁵ Հայկական ժամանակ, 18/07/2002:

¹⁷⁶ Երկիր, 29/04/2005:

¹⁷⁷ Փաստաթուղթ բարձրագույն է մեր կողմից և ատաքին անգամ Հայաստանում հրատարակվել «Երկիր» շաբաթաթերթում, 22/10/2004:

¹⁷³ Տեղեկությունը, Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետում կարդացած դասախոսության ժամանակ, հաղորդել է ՀՀ ԱԳ նախկին նախարար Վ. Փափազյանը:

բության ձեռքերով»:¹⁷⁸ Իսկ արդեն 1995թ. ապրիլին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դուման ընդունեց Հայտարարություն «1915-1922թթ. Հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին»:

Հայաստանի անկախության առաջին տարիներին Հայոց ցեղասպանության խնդիրը երկկողմ հարաբերություններում լուսանցքային տեղ էր գրավել: Նշենք, սակայն, որ Հայաստանի իշխանությունները մինևույն ժամանակ կազմակերպել էին Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջազգային խոշոր գիտաժողով:

1995թ. ապրիլի 21-ին տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի արտահերթ նիստ՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին, որն ընդունեց Հայտարարություն:¹⁷⁹

1915-ի Մեծ եղեռնի 80-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային գիտաժողովի ամբիոնից նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը Հայտարարեց, որ Հայոց ցեղասպանության մտահղացման, նախապատրաստման և իրագործման ողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Սուլթան Համիդի և երիտթուրքերի վրա: Թուրքիայից չպահանջվեց պաշտոնապես ճանաչելու ցեղասպանությունը: Իր ելույթում նախագահը Հուլյս էր Հայտնում, որ երկկողմ հարաբերություններում պիտի Հաստատվի ստողծ բանականության և բարձր բարոյականության միջնուղու:¹⁸⁰

1995թ. ամռանը Հայաստան այցելեց Ստամբուլի էսենյուրթ արվարձանի Համայնքի ղեկավար Գյուլբյուլ Զափանը, որը Հանդիպեց ՀՀ նախագահ Տեր-Պետրոսյանին:¹⁸¹ Ինչպես նշում էր այցը լուսաբանող թուրքական «Հուրիյեթը», Զափանը առաջին թուրք պաշտոնյան էր որը այցելել է Հայոց ցեղասպանության Հուշարձան: Ի դեպ, թերթը նշում էր նաև, որ թուրք Համայնքապետը իրականացնում էր Հաշտարար առաքելություն, և վերջինիս այցելության նպատակը առկա վրեժխնդրության վերացումն է: Ըստ «Հուրիյեթի», Հանդիպման ընթացքում Տեր-Պետրոսյանը կոչ է արել պատմությունը թողնել պատմաբաններին:

Արդեն 1996 ապրիլի 25-ին Հունաստանի խորհրդարանը ընդունեց օրենք՝ «Ապրիլի 24-ը Թուրքիայի կողմից Հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հաստատելու մասին»: Հուլիսի 11-ին Հունաստանի նախագահ Կ. Ստեֆանուպուլոսը ստորագրեց դեկրետ յու-

բաքանչյուր տարի ապրիլի 24-ը Հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին:¹⁸²

90-ականների կեսերին արդեն պարզ էր, որ Հայ-թուրքական քաղաքական հարաբերությունները մտել են անհաղթահարելի փակուղի: Հայաստանի Հանրապետությունը չհաջողեց որևէ նոր և լուրջ մտեցում մշակել միտված թուրքական կողմի հետ հարաբերությունների բարելավմանը: Այդ իրողությունն է արձանագրում ՀՀ արտգործնախարար Վահան Փափազյանը: Իր ծրագրային Հողվածում, նվիրված անկախ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հնգամյակին, նախարարը փաստում է, որ իրական տեղաշարժեր այդ ոլորտում չեն արձանագրվել:¹⁸³

Միջազգային այսպիսի բուռն Հակազդեցության Համատեքստում, արդյո՞ք արդարացված էր ՀՀ որդեգրած՝ ցեղասպանության ճանաչման ձեռնպահ քաղաքականությունը և արդյո՞ք Հնարավոր էր, որ այդպիսի գործելաձևը խթաներ երկկողմ հարաբերությունները: Ո՛չ, Տեր-Պետրոսյանի վարչակարգը ցեղասպանության թեման չարժարժելով արտաքին քաղաքական օրակարգում, Թուրքիայից որևէ զիջում չկորզեց: Ընդհակառակը, թուրքերը առիթը բաց չէին թողնում Հայտարարելու, որ Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավման համար առաջ քաշած նախապայմանները չեն փոխվում:¹⁸⁴ Փաստորեն Անկարան Երևանի հետ չէր ցանկանում զարգացնել նորմալ հարաբերություններ, չնայած վերջինիս «չափավոր» քաղաքական գծին: Դա Հայաստանի նկատմամբ թուրքական թշնամական քաղաքականության հերթական դրսևորումն էր: Թուրքիայի հետ հարաբերություններում Հայաստանի կրավորական դիրքորոշումը ոչինչ չտվեց:¹⁸⁵

Մեկնաբանելով առաջին նախագահի օրոք վարած քաղաքականությունը, ՀՀ արտաքին գործերի նախկին նախարար Ալեքսանդր Արզումանյանն ասել է. «Մեր օրոք ցեղասպանության Հարցը չի եղել մեր արտաքին քաղաքականության հիմքում: Մենք այդ Հարցը չենք

¹⁷⁸ Ավելի հանգամանալի տե՛ս «Հունաստանի խորհրդարանը դատապարտում է հայոց ցեղասպանությունը», ՀՀ ԴԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտ, Թարգմ. Կրկյալարյան Ա., Ե. 1997:

¹⁷⁹ Հայաստանի Հանրապետություն, 15/09/1996:

¹⁸⁰ Հետաքրքրական է, որ 1997-ին Երևան այցելած Կրդստանի կառավարական պատվիրակությունը հանրապետության մախազակ Ասկար Ալյանի գլխավորությամբ, ծաղկեպակ զրեց Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշարձանին: Հաջորդ օրը Բարվում Արքեպանի Միլի մեցիսում Ակսեր հայտարարեց, որ 1915թ. Թուրքիայում հայերի դեմ ցեղասպանություն է գործադրվել՝ որին անմիջապես հաջորդեց Թուրքիայի կառավարության գրավոր բողոքը:

¹⁸¹ Տե՛ս օրինակ Turkish Daily News, 31/10/1997

¹⁸² Տե՛ս նաև Մարդյան Չ., Հայկական հարցի հողվոյթը 1988-1993-ի միջև, Հայկազեան Հայագիտական հանդես, Պեյրոթ, 1995, N ԺԵ, էջ 235-301:

¹⁷⁸ Հայոց ցեղասպանություն. Աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում (Եյրոպիի ժողովածու), Կազմող, պատասխանատու խմբագիր և առաջարանի հեղինակ՝ Բարսեղյան Լ., Երևան, 2004, էջ 557:

¹⁷⁹ Հայոց ցեղասպանություն. Աշխարհի պետությունները, ազգային... էջ 579:

¹⁸⁰ Республика Армения, 22/04/1995.

¹⁸¹ Hürriyet, 04/07/1995.

արծարծել տարբեր առյաններում, կամ արծարծել ենք, եթե կոնկրետ նպատակ ենք ունեցել այդ պահին:...Հայ դատի հարցը եղել է Սփյուռքի կազմակերպությունների հիմնական մոդուս- վիվենդին, նրանք առանց այդ հարցի չէին էլ կարող հայապահպան գործունեություն ծավալել: Նորմալ է, որ զաչնակցությունը դա հետապնդել է, բայց դա պետականորեն չպիտի հրահրվի, որովհետև դա կարի հարաբերությունները»¹⁸⁶:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԹՈՒՐԹԻԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ՝
1998-2004թթ.

ա) 1998թ. նախագահական ընտրությունները և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը ՀՀ արտաքին քաղաքականությունում

1998-ին անցկացված արտաձերթ նախագահական ընտրություններում Ռոբերտ Քոչարյանի հաղթանակից հետո Հայ-թուրքական հարաբերություններում Երևանի դիրքորոշման մեջ առաջ քաշվեց Հայոց ցեղասպանության խնդիրը, որը որոշ թուրք քաղաքագետներ բնութագրեցին որպես թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի քաղաքականության կոշտացում¹⁸⁷։ Թուրք ուսումնասիրող Ու. Չևիկոզի կարծիքով, Տեր-Պետրոսյանի չափավոր գծին փոխարինելու եկավ Քոչարյանի կոշտ դիրքորոշումը, քանզի նոր նախագահը զրկից երկրի նկատմամբ այլ մտեցումների կողմնակից էր:

Նախագահ Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո փորձ արվեց վերանայել Հայ-թուրքական հարաբերությունները, սակայն թուրքիան նույն հաջողությամբ չարունակում է իր քաղաքական գիծը, որքան էլ Հայաստանի դիրքորոշումը, գոնե առերևույթ, լուրջ փոփոխություններ կրեց: Այդ փոփոխության կարևորագույն կուլանը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման անհրաժեշտությունն է, իրողություն, որը միշտ չեչտվել է Հայաստանի երկրորդ նախագահի ելույթներում: Քաղաքականության նման փոփոխությունից հետո անգամ, Հայաստանը հայտարարում է, որ պատրաստ է թուրքիայի հետ բնականոն հարաբերություններ հաստատել՝ առանց նախապայմանների:

1998-ին հրապարակավ, առաջին անգամ ՄԱԿ-ի ամբիոնից Ռ. Քոչարյանը ասաց. «Օսմանյան կայսրությունում Հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունը իր ժամանակին պատշաճ կերպով չգատապարտվեց համաշխարհային հանրության կողմից, ինչը որոշ վարչակարգերի խրախուսեց նոր հանցագործություններ կատարել... Այս չարիքի դեմ պայքարի անհրաժեշտության հարաճուն ըմբռնման վկայություն են նաև ներկա դարակզրին Հայերի ցեղասպանության

¹⁸⁶ Առավոտ, 11/10/2000:

¹⁸⁷ Այս մասին ավելի հանգամանալի տե՛ս, Շևիկոզ Ս., նշվ. աշխ., 13:

դատապարտումն ու ընդունումը մի շարք երկրների խորհրդարանների կողմից»:¹⁸⁸

Արդեն Հաջորդ տարի նախագահ Քոչարյանը արձանագրում էր ցեղասպանության ճանաչմանն ուղղված առաջին քայլերի Հաջողությունները՝ նշելով, որ դրանով 20-րդ դարի առաջին ոճրի դատապարտմանը միտված ջանքերը չեն դադարելու: Այս քաղաքականությունը Հաստատակամության մասին էր վկայում նաև ԵԱՀԿ ստամբուլյան գաղափրամտողովում նախագահի ճառի Հետևյալ հատվածը, որտեղ անդրադառնալով Հայ-թուրքական հարաբերությունների դարգացման Հնարավորությանը, նախագահը նշեց. «Հարաբերություններում նոր էջ բացելու մեր ցանկությունը չի կարող Հիմնված լինել ընտրողական պատմական հիշողության կամ լիակատար ամենադիպլոմատի վրա: Մենք չենք կարող մոռանալ մեր ժողովրդի պատմության ողբերգական էջերը և ցեղասպանության նրա կրած ցավը: Բայց մենք նաև չենք ցանկանում մեր Հարաբերությունների էվոլյուցիան և մեր ընդհանուր սպառնալից կախվածության մեջ դնել մեկնարանությունների Հակառակություններից: Մեզ անհրաժեշտ է գտնել խնդրի լուծման բանաձևը, իսկ դրա համար այն պետք է քննարկել»:¹⁸⁹ Նախագահի այս դիրքորոշումը Հետագայում էլ մնաց անփոփոխ:¹⁹⁰

Նույն տարում Հայաստանը, Կիպրոսը, Բուրունդին, Ուրուգվայը և Ռուանդան ՄԱԿ-ում Հանդես եկան Համատեղ նախաձեռնությամբ՝ առջարկելով նշել ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի մասին կոնվենցիայի 50-ամյակը:¹⁹¹

1998-2000թթ. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առումով, տեղի ունեցան երկու լուրջ իրադարձություններ: Առաջինը 1998թ. մայիսի 29-ին, Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն էր: Նշենք, որ մինչ ֆրանսիական խորհրդարանականների նիստը, պաշտոնական Անկարան տարբեր միջոցներով փորձում էր խոչընդոտել որոշման ընդունումը՝ սպառնալով կրճատել զենքի, էներգետիկ և ավիացիոն տեխնոլոգիաների ձեռքբերումը:¹⁹² Չնայած թուրքական ճնշմանը՝ Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը 1998թ. մայիսի 29-ին ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը, իսկ 2000թ. նոյեմբերի 8-ին Սենատը ձայների 164 կողմ, 40 դեմ և 4 ձեռնպահ հարաբերակցությամբ վերահաստատեց ստորին

պալատի որոշումը: 2001թ. Հունվարի 9-ին նախագահ Շիրակը ստորագրեց այն ընդունող օրենքը:¹⁹³

Հայաստանի իշխանությունները, սակայն, թուրքիայի Հետ հարաբերությունների վերջին կամուրջները այրելու ոչ մի ցանկություն չունեին: Անդրադառնալով երկկողմ հարաբերությունների դարգացումներին, Հայաստանի նախագահն ասում էր, որ թուրքիան ունի իր մեղավորության մեծագույն բաժինը Երևանի Հետ երկխոսությունը մերժելով. «Թուրքիայի մնում է անզիջողական ադրբեյջանամետ կեցվածքի և Հայաստանի շարունակվող շրջափակման պատանդը: Մենք թուրքիային կոչ ենք արել և շարունակում ենք կոչ անել Հայաստանի Հետ հարաբերություններ սկսել առանց նախապայմանների: 1915թ. Հայերի ցեղասպանության փաստը ճանաչելու թուրքիայի շարունակվող մերժումը մնում է հոգեբանական և քաղաքական խոչընդոտ, որը պետք է հաղթահարվի: ...Քանի դեռ թուրքիան շարունակում է մերժել այդ անցյալը, մեր հաշտեցումը մնում է անվստահության պատանդ»:¹⁹⁴

Հրնթացս թուրքական հասարակությունը նույնպես կարևորում էր Հայկական պաշտոնական տեսակետի պարզաբանումը, այդ էր պատճառը, որ Ամերիկա-թուրքական Հեղինակավոր CNN-Türk հեռուստաալիքը Հենց Հայաստանի նախագահից ուղղակիորեն փորձեց ստանալ Հայ-թուրքական հարաբերությունների մեկնաբանությունը:¹⁹⁵ Թուրք լրագրողը մասնավորապես Հետաքրքրվում էր ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի շարունակականությունը և վերջինս առաջ տանող ուժերով: Պատասխանելով այդ հարցին՝ նախագահը նշեց, որ ցեղասպանության ճանաչումը և դատապարտումը աշխարհասփյուռ Հայության օրինական պահանջն է, իր իսկ Հայաստանում թուրքները որակելով որպես Հարցի շուրջ Հայաստանի դիրքորոշման մշակում: Ռ. Քոչարյանը շեշտեց, որ Հայաստանի և Ափյուռքի ջանքերը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում միևնույն ուղղությունն են միտված, այդպիսով լինելով ավելի արդյունավետ:¹⁹⁶ ՀՀ նախագահը նշել էր նաև, որ «եթե որևէ անձ կամ ազգ փորձում է իր արժանապատվությունը պաշտպանել, դա պարտադիր կերպով պետք է ինչ-որ այլ կարգի՝ հետևանքների ակնկալիքներով արվի», թե՞ արդեն Հենց ինքը՝ նպատակն արդարացնում է այս քայլը: Ինչ վերաբերում է թուրքիայի Հետ մեր հարաբերություններին,

¹⁸⁸ <http://news.president.am/arm/?sub=statements&year=1998&modc=1>.

¹⁸⁹ Նախագահի Համացանցի էջ www.president.am:

¹⁹⁰ Ի մասնավորի տե՛ս <http://news.president.am/arm/?sub=statements&id=93&from=0&year=2002>:

¹⁹¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 15/08/1998:

¹⁹² Բարսեղյան Լ., Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրինադրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում, Երևան 2002, էջ 28:

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 83-86:

¹⁹⁴ Նախագահ Ռ. Քոչարյանի ելույթը Արգենտինայի միջազգային հարաբերությունների խորհրդում, 06/05/2002: <http://news.president.am/arm/?sub=statements>:

¹⁹⁵ Նախագահ Ռ. Քոչարյանի հարցազրույցը CNN-Türk հեռուստաընկերությանը, 29/01/2001: <http://news.president.am/arm/?sub=press&year=2001&id=1&modc=1>

¹⁹⁶ Նույն տեղում:

մենք հասկանում ենք, որ երկու պետությունների միջև այս հարաբերությունները Յեղասպանության ճանաչումից հետո որևէ նոր իրավական հետևանքների չեն բերելու: Խոսքը դրա մասին չէ, դա այսօր արդարություն վերականգնման հարց է, Հայաստանի Հանրապետության և անձամբ ինձ համար դա ավելի շատ բարոյականության հարց է: Ես գիտեմ, որ Թուրքիայում կարծիք կա, որ եթե Հիմա Յեղասպանությունը ճանաչվի, ապա Հայաստանն անպայման տարածքային պահանջ է ներկայացնելու Թուրքիային... Թուրքիայի համար Յեղասպանության ճանաչումը Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ չի բերում իրավական հետևանքների»¹⁹⁷ Հարցազրույցի ընթացքում նշվեց, որ արդի միջազգային իրավունքի նորմերի համաձայն Հայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ որևէ տարածքային պահանջներ չի կարող ունենալ: Ի. Քոչարյանը նշեց, որ այդ հարցի քննարկումն առավել քան քաղաքականացված է՝ խորհուրդ տալով Թուրքերին առավել քան հագլխտ նայել այդ խնդրին:

Ինչպես արդեն նշեցինք, Հայ-թուրքական հարաբերությունների վրա նշանակալի ազդեցություն է գործում երրորդ երկրներում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը: Թուրքերը խանդոտ են վերաբերում հայկական այդ ոլորտում հայկական սփյուռքի նվաճումներին և ամեն անգամ չեն վարանում հայտարարել, որ դա բացասական ազդեցություն կունենա Հայ-թուրքական հնարավոր երկխոսության վրա: Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը ԱՄՆ-ում քաղաքական օրակարգ մտավ նաև 2000 թվականի հոկտեմբերին, երբ Հայկական լոբբիստական խմբերի ակտիվ գործունեության արդյունքում ներկայացուցիչների պալատում շրջանառվելու էր մտնելու Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող H.RES. 398 բանաձևը:¹⁹⁸ Քննարկումների սկզբից էլ պարզ էր, որ խորհրդարանական լուսնները Թուրքիայի համար աննպաստ ընթացք էին ստանալու: Պաշտոնական Անկարան կրկին անգամ շրջանառության մեջ մտցրեց իր կողմից լայնորեն կիրառվող քաղաքական հնարքներից մեկը՝ շանտաժը և ստիպեց, որ ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Կլինթոնը 2000թ. սեպտեմբերի 18-ին առանձին ուղերձով դիմի ԱՄՆ ներկայացուցիչների պալատի խոսնակ Դենիս Հաթթերթին: Քլինթոնի ուղերձը խոսնակի ուշադրությունն էր հրավիրում ԱՄՆ արտաքին քաղաքական գերակայությունների և շահերի վրա, ասելով. «Մենք նշանակալի շահեր ունենք այդ բարդ աշխարհագրական գոտում, այն է՝ զսպել Արևելքի և Կենտրոնական Ասիայի կողմից եկող սպառնալիքները, կայունություն

հաստատել Բալկաններում և Հայթայթի էներգակիրների նոր աղբյուրներ: Օրինազօր քննարկումն այս անհանգիստ ժամանակաշրջանում բացասաբար կանդրադառնա բոլոր այս շահերի վրա և կձախողի Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված (նաև օրինազօր կողմնակիցների) ջանքերին: Ես լիովին հասկանում եմ, թե որքան սուր են ընկալում Թուրքիան և Հայաստանն այս խնդիրը: Վերջին հաշվով, այս ցավոտ խնդիրը կարող է լուծվել միայն այն դեպքում, երբ երկու կողմերը միասին քննեն իրենց անցյալը»:¹⁹⁹ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատում ընթացող քննարկումները անմիջականորեն անդրադարձել էին Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների վրա: Եթե բանաձևի քննարկման առաջին փուլերում Անկարան արձագանքում էր նյարդային ջղաձգումներով, ապա ներկայացուցիչների պալատի օրակարգում հայտնվելու պահին անցել էր սպառնալիքների լեզվին: Հայաստանի նկատմամբ կիրառվելու էին 17 պատժամիջոցներ, որոնցից առաջինը՝ ՀՀ քաղաքացիների համար անցագրային ռեժիմի խստացումը, ուժի մեջ մտավ հենց քննարկումների օրերին: Թուրքերը մշակել էին ամերիկացիների դեմ գործողությունների 34 կետանոց ծրագիր, ԱՄՆ-ի օրենսդիրների կողմից բանաձևին կողմ քվեարկելու դեպքում: Ինչևէ, բանաձևը չմտավ Կոնգրեսի ստորին պալատի օրակարգ: Հայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու Թուրքական մյուս հիմնական նախապայմանը վերաբերում էր Արցախի հարցում հօգուտ Ադրբեջանի կատարվելիք միակողմանի զիջումներին, ինչը հիմք է տվել կարծելու, թե Հայաստանի հետ հարաբերությունները հարցում պաշտոնական Բաքուն կաշկանդում է Անկարայի գործողությունները: Մեր կարծիքով, իրականությունը տրամազծորեն հակառակի մասին է վկայում: Միանշանակ է, որ Հայաստանի հետ հարաբերություններում Թուրքիան Ադրբեջանի պատանդը չէ. Երևանի հետ հարաբերություններում Թուրքերը առաջնորդվում են միմիայն սեփական շահերով և աշխարհաքաղաքական հաշվարկով: Ընդհակառակը՝ Ադրբեջանն է պատանդ Հայ-թուրքական լարված շփումների պայմաններում, քանզի Հայերի հետ հարաբերությունների հաստատման շահարկման միջոցով Թուրքերը հաճախ են Ադրբեջանից շոշափելի զիջումներ կորզում, քանզի Հայ-թուրքական հարաբերություններում ցանկացած, թեկուզ ամենաչնչին տեղաշարժը Բաքուն ընդունում է առանձնակի հիստերիայով: Դեռ 1995թ. փետրվարին ԱՄՆ փոխպետքարտուղար Ռիչարդ Հոլբրուքի, Անկարային ուղղված Հայաստանի հետ հարաբերությունների հաշտեցման կոչը Ադրբեջանում սվիններով ընդունեցին: Ի մասնավորի նախագահի

¹⁹⁷Նախագահ Ի. Գոյարյանի հարցազրույցը CNN-Turk հեռուստաընկերությանը, 29/01/2001: <http://news.president.am/arm/?sub=press&year=2001&id=1&mode=1>:

¹⁹⁸Մյուս մասին ավելի հանգամանալի տե՛ս Բարսեղյան Լ., «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները. Հայոց ցեղասպանությունը և բուրբակյան հակազդեցությունը», Երևան, 2001:

¹⁹⁹Նույն տեղում, էջ 64:

խորհրդական Վ. Գուլուզագեն Հայտարարեց. «Երևանի Հետ Հարաբերությունները Հաստատումը, քանի դեռ Հայերը դուրս չեն եկել Ազրբեջանի գրավյալ տարածքներից, դավաճանություն է Թուրքիայի կողմից»:²⁰⁰ Անկարայի պատասխանը չոր և հստակ էր, թուրք պաշտոնյաները Հայտարարեցին, որ արտաքին քաղաքականությունը այլ պետությունների քմահաճույքներով չեն պայմանավորում:²⁰¹ Ազրբեջանական Հիստորիայի մեկ այլ վառ օրինակ էր աղմկահարույց Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի (ԹՀՀՀ) ստեղծմանը Հաջորդած Ազրբեջանի արձագանքը:²⁰² Ինչպես նշել ենք, Հայ-Թուրքական Հարաբերությունները նաև գերտերությունների, մասնավորապես ԱՄՆ-ի Հետաքրքրությունների ոլորտում են: Այս տեսանկյունից Հայ-Թուրքական պետական փակ սահմանը ոչ թե երկու պետությունների, այլ երկու սոցիալաքաղաքական տիրույթների՝ ՆԱՏՕ-ի և Ռուսաստանի շփման գոտու է վերածվում: Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի շահերը Հարավկովկասյան քաղաքական սցենարում Հիմնականում համընկնում են: Երկու պետություններն էլ ձգտում են թուլացնել տարածաշրջանում ռուսական աղղեցությունը, որի կրողը Համարվում է Հայաստանը: Ընդհանրապես Միացյալ Նահանգների Հեռահար նպատակը Կովկաս-կենտրոնաֆակական տարածաշրջանում այնպիսի իրավիճակ ստեղծելն է, որ Համաշխարհային ուժի կենտրոններից և ոչ մեկը չունենան գերակշռություն:²⁰³ Փաստորեն Հայաստանի Հետ սահմանի բացումը և դիվանագիտական Հարաբերությունների Հաստատումը, առանց տարածաշրջանային կոմունիկացիոն ուղիների վրա թուրքական և կամ ամերիկյան վերահսկողության, պաշտոնական Անկարայի տեսակետից ինքնանպատակ են:

Ղարաբաղյան Հակամարտության նման ստատուս քվոյի դեպքում միմիայն Հայաստանի Հետ սահմանի բացումը Հաղորդակցության ուղիների առումով թուրքերին և ամերիկացիներին Համարյա ոչինչ չի տալիս. Կարսում ավարտվող երկաթուղային փակուղին կավարտվի, օրինակ, Երևանում:

Սպիտակ Տունը ու Պետդեպարտամենտը Հայերին ու թուրքերին միշտ էլ Հաշտեցման կոչեր են արել, սակայն Քլինթոնի վարչակարգի արտաքին քաղաքական օրակարգում այս Հարցը առաջնայիններից չէր: Անգամ 1999թ. ամռանը ՀՀ վարչապետ Վազգեն Սարգսյանի ԱՄՆ կատարած այցի ընթացքում փոխնախագահ Ալբերտ Գորի Հետ Հանդիպման ժամանակ արծարծվեց Հայաստանի և Թուրքիայի սահ-

մանի բացման նպատակով Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու անհրաժեշտությունը: Դրանից Հետո էլ ԱՄՆ-ի պաշտոնյաները բազմիցս Հայտարարել են, որ նախանձախնդիր են լինելու սահմանի բացման Հարցում:

Վաշինգտոնը կատարեց որոշ քայլեր նաև մեղմելու թուրք-Հայկական կնճիռը, մասնավորապես Հայաստանում իր դեսպանի միջոցով ամեն կերպ Հավաստիացնելով, որ ԱՄՆ-ը կողմ է Հայ-Թուրքական սահմանի շուտափույթ բացմանը:²⁰⁴ ԱՄՆ նախկին դեսպան Զ. Օրդուեյը մասնավորապես ասել էր, որ Հայ-Թուրքական սահմանի խնդիրը ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական օրակարգում է: «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» ծրագրի Համատեքստում Հայ-Թուրքական երկխոսության խնդիրը միանշանակորեն ըխում է նաև ԱՄՆ-ի շահերից: Այս ծրագրերը, որը միասնական նոր տիրույթում է փորձում տեսնել տարածաշրջանը ինքնանպատակ կլինի, եթե չաշխատեն տրանսպորտային Հաղորդակցությունները, մասնավորապես Կարս-Գյումրի երկաթգիծը, որը Անդրկովկասը Թուրքիային կապող միակ երկաթուղային Հանգույցն է: Ահա այս Համատեքստում են Հնչել ԱՄՆ դեսպանի Հայտարարությունները Հայ-Թուրքական սահմանի Հնարավոր բացման մասին: Ինչևէ, պարզ է այն իրողությունը, որ Հայաստան-Թուրքիա սահմանը սոսկ երկու պետությունների սահման չէ, այլ երկու ռազմաքաղաքական ուժի կենտրոնների բաժանարար գիծ: Թուրքիայի նման խոտոր քաղաքականությունը ևս մեկ անգամ Հաստատեց այն իրողությունը, որ իրականում Անկարան շահագրգռված չէ շուտափույթ բացելու Հայաստանի Հետ սահմանը:

2002թ. գարունն ու ամառը նշանավորվեցին նաև երկկողմ Հարաբերությունների որոշակի ակտիվացմամբ, չնայած թուրքական պաշտոնական քաղաքական գիծը Հայաստանի նկատմամբ մնում էր անփոփոխ: Պաշտոնատար անձանց Հաճախակի շփումները սկսվել էին դեռևս 2002թ. փետրվարից, երբ Նյու-Յորքում տեղի ունեցավ Օսկանյան-Ջեմ Հանդիպումը: Այս Հանդիպման մանրամասները գաղտնի պահվեցին. Հայտնի էր միայն, որ Հայաստանի և Թուրքիայի արտգործնախարարները պատրաստակամություն էին Հայտնել շարունակելու երկխոսությունը: Միաժամանակ Անկարան գովազդում էր Հայաստանի, Ազրբեջանի և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարների ձևաչափով Հանդիպում անցկացնելու գաղափարը:²⁰⁵

«Ջուլհուրիեթը» ապրիլի 11-ի Համարում, «Թուրքիան պատրաստ է Հայաստանի Հետ Հանդիպում անցկացնել» վերնագրով Հոդվածում, մեջբերում էր արտգործնախարար Ի. Ջեմի՝ լրագրողնե-

²⁰⁰ Cumhuriyet, 25/02/1995, տես նաև Չարբյան Հ., նշվ աշխ, էջ 38:

²⁰¹ Նույն տեղում, էջ 38:

²⁰² Turkish Daily News, 12/07/2001.

²⁰³ Ամերիկյան քաղաքականության մասին ավելի հանգամանայի տես, Бжежинский 3., Великая шахматная доска, М., 1999, стр. 149-155.

²⁰⁴ Մեդիամարտ, 5/08/2003:

²⁰⁵ Ազգ. 11/04/2002:

րին տված ճեպագրույցից մի հատված, որում Թուրքիայի արտաքին գերատեսչության ղեկավարը կրկնում է շուրջ մեկ տարվա կոչը՝ Անկարայի և Երևանի միջև հաստատել երկխոսությունը:²⁰⁶ Ընդ որում նմանօրինակ կոչերը նախորդում են ապրիլի 24-ին, այն օրվան, երբ «Ջումհուրիեթի» խոսքերով, «Հայկական լրբերները նշում են այսպես կոչված ցեղասպանության տարելիցը»: Ջեմը ճեպագրույցի ընթացքում նշել էր, որ Թուրքիան պատրաստ է Հյուսիսային Անկարայի, Երևանի ու Բաքվի ներկայացուցիչներին՝ քննարկելու կովկասյան տարածաշրջանի վեճերը: Ապրիլի 25-ին «Արմենպրես» գործակալությունը, վկայակոչելով «Թըրքիշ դեյլի նյուզ» թերթը, հստակեցրեց նաև Հանդիպման օրը՝ մայիսի 14-ը:²⁰⁷

Հայ-թուրքական միջպետական հարաբերությունների 2002թ. կարևորագույն դարգացումներից էր Օսկանյան-Ջեմ-Գուլիե եռակողմ հանդիպումը, որը տեղի ունեցավ մայիսի 14-15-ին, Իսլանդիայի մայրաքաղաք Ռեյկյավիկում: Հանդիպման նախաձեռնողը Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Ջեմն էր, որը սկսած 2001թ. փետրվարից, փորձում էր հաջողել իր տարածաշրջանային նախաձեռնությունը: Հայաստանի հետ հարաբերությունների զարգացման առումով, սակայն, Թուրքիայի նախապայմանները մնացին անփոփոխ. պաշտոնական հարաբերությունների հաստատումը անհնար էր մինչև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի կարգավորումը: Թուրքիայի նախագահ Ա. Սեզերը հայտարարեց. «Քանի ղեռ հայկական ուժերը դուրս չեն բերվել Ադրբեջանից, Թուրքիան չի բացի սահմանները և չի համազործակցի Հայաստանի հետ»: Անկախ արդյունքից «Թըրքիշ Փրոք» շաբաթաթերթի կարծիքով, Հայաստան-Թուրքիա-Ադրբեջան եռակողմ հանդիպումը տարածաշրջանային կարևոր զարգացում էր:²⁰⁸

Ռեյկյավիկից վերադառնալուց հետո Թուրքիայի արտգործնախարար Ի. Ջեմը հրապարակել է Հայաստանի հետ հարաբերությունների հաստատելու Թուրքիայի չորս հիմնական նախապայմանները.

1. Հայաստանը պետք է թողնի ցեղասպանության խնդիրը պատմաբանների ուսումնասիրմանը,

2. Հայաստանը պետք է իր Սահմանադրությունից վերացնի տարածքային պահանջների հոդվածները,

3. Պետք է լուծվի Լեռնային Ղարաբաղի հարցը՝ ինչը, ըստ Թուրքիայի, նշանակում է դուրս բերել Հայկական բանակը Ղարաբաղի տարածքից,

4. Հայաստանը պետք է միջանցք տրամադրի Ադրբեջանի և Նախիջևանի կապը պահպանելու համար:²⁰⁹

Ի. Ջեմը չէր մոռացել նշել, որ Թուրքիան ԵՄ-ի անդամակցության թեկնածու է, Հայաստանն էլ մի օր ստանալու է այդ կարգավիճակը: Այդ առումով, ըստ նրա, Թուրքիայի հետ զիջմանագրական հարաբերությունների հաստատումը Երևանի համար կարևորագույն խնդիր է: Թուրքական կողմի նմանօրինակ դիրքորոշումը ոչ այլ ինչ էր, քան Հայաստանի նկատմամբ ավանդական քաղաքականության շարունակություն, որը միտված էր երկկողմ հարաբերությունները հնարավորին բարդացնելուն: Այսինքն, Թուրքիան չէր հրաժարվել Հայաստանի նկատմամբ իր թշնամական վերաբերմունքից: Հետագա հանդիպումների ընթացքում մասնակիցները հերքեցին Թուրքիայի կողմից նախապայմանների առաջ քաշելու մասին լուրը: Մայիսի 20-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը մամուլի ասուլիսում հայտարարեց. «Մամուլում հայտնված՝ Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի չորս նախապայմանների մասին լուրը բացարձակապես չի համապատասխանում իրականությանը: Միգուցե այդ նախապայմանների մասին նշվել է այլ տեղ, բայց մեր եռակողմ հանդիպման ընթացքում Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններ չեն քննարկվել, և իմ գործընկեր Ջեմի կողմից նման բան չի նշվել: Դա կառուցողական և օգտակար հանդիպում էր, շատ բաց տեքստով քննարկվել են երեք երկրներին հետաքրքրող խնդիրները»:²¹⁰ Հետաքրքրական է, բայց Ադրբեջանի արտգործնախարար Գուլիևը ևս հերքեց եռակողմ հանդիպումը իբր լարված մթնոլորտում անցած լինելու մասին լուրերը:

Որպես հանդիպումների այս շարքի շարունակություն, 2002թ. հունիսի սկզբին, վկայակոչելով «Թըրքիշ դեյլի նյուզը», Հայաստանյան թերթերը տեղեկացրեցին, որ Թուրքիայի արտգործնախարար Ի. Ջեմը և նրա հայ պաշտոնակից Վ. Օսկանյանը հունիսին՝ նախքան Սևծովյան տնտեսական համագործակցության համաժողովը, հերթական անգամ հանդիպում կունենան: Հանդիպման օրվա մասին տեղեկություն չէր հաղորդվել: Որոշվել էր նաև, որ Թուրք և Հայ դիվանագետները մամուլից գաղտնի են պահելու Ջեմ-Օսկանյան հանդիպումների մանրամասները՝ մինչև երկու պետությունների բանակցությունների չափարտվեն:²¹¹

Հունիսի 10-ին «Նոյյան Տապան» գործալակությունը, վկայակոչելով Թուրքական աղբյուրները, տեղեկացրել էր, որ հայկական և Թուրքական կողմերը կհանդիպեն հունիսի 17-ին՝ Եվրոպայի քա-

²⁰⁶ Cumhuriyet, 11/04/2002.

²⁰⁷ Արմենպրես, 25/04/2002: <http://www.armenpress.am>

²⁰⁸ Turkish Probe, 19/05/2002.

²⁰⁹ Տն Նոյյան Տապան, 17/05/2002, <http://www.nt.am>:

²¹⁰ Ազգ. 21/05/2002:

²¹¹ Turkish Daily News, 3/06/2002.

դաքններից մեկում (Հավանաբար Վիեննայում կամ Ժնևում): Գործակալությունը մատնանշել էր երկկողմ շփումներում կարևոր դերակատարություն ունեցող անդրկուլիսային գործիչների՝ թուրքական կողմից ԱԳՆ պաշտոնյա էրթան Թեզգորին, իսկ Հայաստանից՝ ԱԳՆ Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչության պետ Կարեն Միրզոյանին: Համաձայն գործակալության ունեցած տեղեկության, Հանդիպման ընթացքում մասնավորապես նախապատրաստվելու էր Հայաստանի և Թուրքիայի արտգործնախարարների՝ Հունիսի 25-ին Ստամբուլում՝ Սևծովյան տնտեսական Համագործակցություն կազմակերպության շրջանակներում տեղի ունենալիք Հանդիպումը:²¹² Հունիսի 21-ին «Նոյյան տապան» գործակալությունը, վկայակոչելով Ադրբեջանում Թուրքիայի դեսպանության տարածած տեղեկատվությունը, նշել էր, որ թուրքական ԱԳՆ ղեկավար Ի. Ջեմն Հանդիպելու է Հ. Ալիևին և Վ. Օսկանյանին:²¹³

Ուշագրավ այլ դարգացումներ էին տեղի ունենում Հայ-թուրքական հարաբերությունների օրակարգային հարցի՝ Հայոց ցեղասպանության արժարժման հետ կապված: Հետաքրքրական է, որ միջպետական հարաբերությունների ակտիվության սկիզբը համընկավ Ապրիլի 24-ի օրվա հետ, երբ ակնկալվում էր ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի ցավակցական ուղերձը Հայ ժողովրդին, որտեղ ցեղասպանություն եղբը մտցնելու համար ամերիկահայկական լոբբին պայքարել էր մի ամբողջ տարի: Եթե Յեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա կապակցությամբ ՀՀ նախագահի ուղերձում վերահաստատվում էր Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման խնդիրը, որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնայնություն²¹⁴, ապա ԱՄՆ նախագահը, չնայած 162 կոնգրեսականների կողմից 1915թ. իրադարձությունները ցեղասպանություն անվանելու իրեն ուղղված դիմումին և 2000թ. Հունիսի 2-ին՝ իր նախընտրական արշավի օրերին ամերիկահայությունը սված խոստմանը՝ ԱՄՆ-ի նախագահ ընտրվելու ղեկավարում, Ապրիլի 24-ին «ցեղասպանություն» բառն օգտագործելու մասին, Բուշ կրտսերը երկրորդ անգամ դրժեց խոստումը: ԱՄՆ-ի նախագահը Հայ ժողովրդին կոչ էր արել ապագան կառուցել «ճշմարտության և հաշտեցման հիմքով»: Թուրքիային էլ հորդորել էր Հայաստանի հետ հաստատել տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերություններ: Նա իր երախտիքի խոսքն էր ուղղել ամերիկահայությունը և Հայաստանին՝ ահաբեկչության դեմ պայքարում ցուցաբերած աջակցության հա-

մար:²¹⁵ Սակայն ոչ ԱՄՆ նախագահի քաղաքականությունը, ոչ էլ երկկողմանի շփումների ակտիվացումը, որևէ ազդեցություն չունեցան Հայոց ցեղասպանության ժխտման՝ Անկարայի քաղաքականության վրա: Թուրքիայի նախագահ Սեզերի հովանավորությամբ Անկարայում ապրիլի 20-21-ը տեղի ունեցավ հայկական ուսումնասիրությունների կոնգրես, որ կազմակերպել էր Անկարայի հայկական հետազոտությունների ինստիտուտը:²¹⁶ Կոնգրեսը նպատակ ուներ անդրադառնալու «Հայկական հարցին իր ազգային, պատմական, կրոնական, մշակութային, իրավական, ահաբեկչական, հոգեբանական, միջազգային ենթատեքստերով»: Հայկական ուսումնասիրությունների կոնգրեսի հայտարարության մեջ ասվում էր. «Այսպես կոչված Հայոց ցեղասպանության պնդումները կրում են քաղաքական նպատակ»: Կոնգրեսի մասնակիցները կարծում էին, որ «գիտական ուսումնասիրությունները չեն հաստատում Հայոց ցեղասպանության պնդումները»:²¹⁷

Թուրք պատմաբանների հայտարարությունը քննադատում էր աշխարհի տարբեր պետությունների խորհրդարանների՝ Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևերը, ինչպես նաև հորդորում նրանց՝ «հայկական ահաբեկչական կազմակերպություններին ներսուել ահաբեկչական ցուցակներում»: Կոնգրեսի աշխատանքներին մասնակցել էր 112 մարդ՝ գիտնականներ, պաշտոնաթող դեսպաններ, լրագրողներ, գրողներ: «Թըրքիչ դեյլի նյուզը» նկատում է, որ Թուրքիայի Հանրապետության ուսումնասիրության պատմության ընթացքում սա առաջին դեպքն է, երբ «ավելի քան հարյուր թուրք գիտնականներ քննարկում են Հայերի և թուրքերի հարաբերությունները»: Եզրափակիչ հայտարարությունը կոչ էր անում Թուրքիային և Հայաստանին ձեռնամուխ լինել երկխոսության և համագործակցության: Թուրք գիտնականները ցանկություն էին հայտնել Հայ գործընկերների հետ համատեղ քննարկելու «այսպես կոչված» Հայոց ցեղասպանության պնդումները: Այս միջոցառումը, սակայն, Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր ալիքի սկիզբն էր: Թուրքական պետության բարձրագույն ատյաններում տիրող տեսակետին համապատասխան Հայկական հարցը, տարրական դպրոցներից սկսած, դասավանդվելու էր աշակերտներին և տեղ գտնելու ինչպես Հասարակագիտության, այնպես էլ պատմության դասագրքերում:²¹⁸ Մինչ դասագրքերի պատրաստումը, ուսուցիչները պետք է մասնակցեին Հայոց ցեղասպանության թեմայով Հատուկ դասընթացների, նրանց հա-

²¹² Նոյյան Տապան, 10/6/2002, <http://www.nt.am>:

²¹³ Նոյյան Տապան, 21/6/2002, <http://www.nt.am>:

²¹⁴ Ազգ. 24/04/2002:

²¹⁵ Ազգ. 24/04/2002:

²¹⁶ Նոյյան Տապան, 16/04/2002, <http://www.nt.am>:

²¹⁷ Նոյյան տեղում:

²¹⁸ Agos, 12/04/2002.

մար սեմինարներ էին կազմակերպվելու: Դասագրքերում ընդգծվելու էր «Հայերի և թուրքերի հազարամյա բարեկամութունը, դրա կացնահարումը Հայ կոմիտեների ապստամբութուններով», միաժամանակ մեծ տեղ էր տրվելու «թուրք և Հայ ժողովուրդները բարեկամներ են» թեմային: Կեղծիքի ինդուստրիայի մեկ այլ Հայտնագործություն էր արխիվների վարչության կողմից տրամադրված տվյալն առայն, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին 518 հազար 105 թուրքեր սպանվել էին Հայերի կողմից:²¹⁹ Իր աշխատանքն էր սկսել նաև «Այսպես կոչված ցեղասպանության պնդումների դեմ համակարգող խորհուրդը», որը գլխավորում էր Ազգայնական շարժում կուսակցության անգամ, փոխվարչապետ Դեյվիթ Բահչեյին: Այս հանձնաժողովը ներառում էր թուրքական կառավարական իսթեբլիշմենտի ծանրակշիռ գործիչներին և ֆինանսավորվում թուրքիայի վարչապետի հիմնադրամից: «Թրքբիշ դեյլի նյուզ» օրաթերթը նկատել էր, որ հանձնաժողովի հանդիպումը զուգադիպել էր Հայաստանի հետ սահմանների բացման շուրջ ծայր առած շահարկումներին:²²⁰ Թուրքիայում, իհարկե, կային նաև այլ տեսակետներ. Հայաստանի հետ հարաբերությունների զարգացումը նպատակահարմար էր գտնում պաշտոնափոխ դիվանագետ Յուքսել Սոյլմեզը, որը «Ջաման» օրաթերթի մայիսի 14-ի համարում առաջարկում էր Հայաստանի և թուրքիայի հարաբերությունների զարգացումն արագացնելու նպատակով երևանում բացել առևտրային դրասենյակ: Ըստ Սոյլմեզի, անգամ դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում անհրաժեշտ է ձեռնամուխ լինել երկկողմ տնտեսական կապերի զարգացման գործին:²²¹

2002թ. ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման առումով հերթական քայլը կատարեց Կանադայի Սենատը:²²² Կանադական լուծված պատը ճաք տվեց 1980թ., երբ Քվեբեկի Ազգային ժողովն ու Օնտարիոյի օրենսդիր մարմինը ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանությունը: Կանադահայ համայնքը կարողացավ, ի վերջո, մեծ հաղթանակ տանել 2002թ. հունիսի 13-ին, երբ Սենատը, հակառակ Օտտավայում թուրքական դեսպանատան ճնշումներին և սպառնալիքներին, ընդունեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բանաձև, որով դատապարտում և կառավարությունից պահանջում էր ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն» և «Ապրիլի 24-ը բոլոր տարիների համար Կանադայի ողջ տարածքում հռչակել 1,5 մլն հայ զոհերի հիշատակի

օր»: Սենատի բանաձևն ընդունվել էր 40 կողմ, 39 դեմ ձայների հարաբերակցությամբ:²²³ Բանաձևը, ինչպես նշվում է Կանադայի Հայ դատի, Հայկական Համախարհային դաշինքի և Կանադայի խորհրդարանի միակ Հայ պատգամավոր Սարգիս Սարգսյանի գրասենյակներից ստացված հաղորդագրություններում, Սենատին ներկայացրել սենատոր Շըրլի Մեհյուն: Քվեբեկցի լիբերալը քվեարկությունից հետո ասել է. «Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը համայն Հայությանը հնարավորություն կտա դարձնել պատմության այս տխուր էջը և վճռական նայել դեպի ապագան»:²²⁴

Միևնույն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության նախագահը թուրքական կողմին քաղաքական մերձեցման նոր կոչ արեց: TRT հեռուստարևիկությունը հաղորդեց նախագահ Քոչարյանի հայտարարությունը, ըստ որի Հայաստանը ցանկանում է թուրքիայի հետ բնականոն առևտրատնտեսական հարաբերություններ ունենալ, երկկողմ հարաբերություններն իսկապես փոխշահավետ են, չնայած թուրքիան «չարունակում է սահմանը փակ պահել»:²²⁵

Ի դեպ, 2002թ. մարտի 7-10-ը ԱՄՆ-ի Միչիգանի համալսարանում կազմակերպվել էր Հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ մի գիտաժողով, որին մասնակցել էին ամերիկացի, Հայ և թուրք պատմաբաններ: Ենօրյա նիստերում ընթերցվել էր 22 զեկուցում, որոնց զգալի մասն առնչվում էր Հայոց ցեղասպանությանը և Հայկական Հարցին: Գիտաժողովում Հայկական կողմը ներկայացրել էին Վահագն Տատրյանը, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, Ժիրայր Լիպսրիտյանը, Ռոնալդ Սյունին, ինչպես նաև Նյու-Յորքի Զոհրայան կենտրոնից Արամ Արքունը, Բերքլիի (Կալիֆոռնիա) համալսարանից Սթիվեն Աստուրյանը, Նյու-Յորքի համալսարանից Պոլ Պոզոսյանը և Լոնդոնի տնտեսագիտական բարձրագույն դպրոցից Ռազմիկ Փանոսյանը: Թուրքական կողմից գիտաժողովին մասնակցել էին, պրոֆ. Բասքըն Օրանը, պրոֆ. Հալիլ Բերքթայը, Լեյլա Նեյզին, որոնք համապատասխանաբար ներկայացնում էին Անկարայի և Սաբանջի համալսարանները: Թուրք գիտնականներ Թաներ Աքչամը, Ֆաթմա Մյուզե Գյոչեքը ներկայացնում էին Միչիգանի համալսարանը: Ելլի համալսարանից էր Սոներ Զալափթայը: Պրոֆեսոր Ֆիքրեթ Ադանըրը գիտաժողովին մասնակցելու համար եկել էր Գերմանիայից:²²⁶ Գիտաժողովի աշխատանքները լուսաբանելու նպատակով Հրավիրվել էին երկու լրագրող «Թուրք Հարեր» գործակալությունից Զենգիլ Զանդարը, և «Ակոսի» գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքը: Հետագա-

²¹⁹ Zaman, 19/04/2002.

²²⁰ Turkish Daily News, 20/5/2002.

²²¹ Zaman, 14/05/2002.

²²² Ազգ. 18/6/2002:

²²³ Նույն տեղում:

²²⁴ Ազգ. 18/6/2002:

²²⁵ TRT1, YAYIN, 14/03/2002, 13: 30: 22.

²²⁶ Agos, 15/3/2002.

նական կուսակցություն էր նաև ձախ ժողովրդավարներից անջատված նորաստեղծ «Նոր Թուրքիա» կուսակցությունը, որը ստեղծվել էր էջևիթի քաղաքականությունից դժգոհ նրա նախկին կուսակիցների ջանքերով: Այդօրինակ զարգացումները Թուրքիայի քաղաքական դաշտի լուրջ վերածնունդների հանգեցրին:²³¹ Տնտեսական ու քաղաքական քայքայման համատեքստում, պատահական չէին ընտրություններում «Արգարություն և բարգավաճում» ու Հանրապետա-ժողովրդական կուսակցությունների հաղթանակի մասին Թուրքական կենտրոնական մամուլի կանխատեսումները:

Մինչ վերլուծարանները փորձում էին զուգահեռներ տեսնել Հայ-Թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ «Արգարություն և բարգավաճում» կուսակցության հնարավոր մոտեցման և 1996-1997թթ. Թուրքիայում իշխանության եկած իսլամիստ էրաբա-նի կուսիցիոն կառավարության խնդրո առարկայի վերաբերյալ եղած տեսակետների միջև, ընտրությունները հաղթած կուսակցության փոխնախագահ Աբդուլլահ Թիվչիրենը՝ պատասխանելով Հայ-Թուրքական հարաբերությունների մասին «Ազատություն» ռադիոկայանի հարցին, ասաց. «Հայաստանն ու Թուրքիան հարեան երկրներ են, և մենք ունենք պատմական ու մշակութային կապեր Հայի հետ: Այս տարածաշրջանում զարգացող իրադարձություններին հետևում ենք շատ մոտից և դա շատ կարևոր է, քանի որ Հայաստանը գտնվում էր կարևոր տարածաշրջանում: Աշխարհն այսօր այլևս բաժանված չէ երկու գերհզոր պետությունների միջև: Մենք հավատում ենք, որ լավ հարաբերություններ պիտի ունենանք բոլոր երկրների հետ: Դա նշանակում է, որ մեր արտաքին քաղաքականությունը չպետք է հենված լինի թշնամանքի վրա: Բնականոն հարաբերությունները պետք է շարունակվեն, սակայն ամեն մի պետություն պետք է հետևի այնպիսի քաղաքականության, որը ծառայում է իր ազգային նպատակներին: Ազդեցիկ և միջինասիական երկրների հետ լավ հարաբերությունները բխում են Թուրքիայի շահերից, սակայն Թուրքերը հատկապես

²³¹ Ազգ. 8/11/2002: Ուլագրամ է. որ նախկին վարչապետ Էջևիրը մինչ ընտրությունները, իսկ Դեկեր Բահելին դրանց ավարտին հայտարարել էին, որ իրենց կուսակցությունների արտահերթ համագումարներում կուսակցության նախագահ չեն առաջադրվելու: Նոյեմբերի 4-ին համանման հայտարարություն արեց «Ճշմարիտ ուղի» կուսակցության նախագահ Թամսու Չիլլերը: Ակտիվ քաղաքականությունը թողնելու մասին հայտարարեց նաև «Մայր հայրենիք» կուսակցության նախագահ Մեսուր Յըրմազը: Թուրքական մամուլը երկրի առաջատար կուսակցությունների ջախջախի պարտությունը հիմնավորում էր բնակչության կենսամակարդակի վրա տնտեսական ճգնաժամի անտանցի հետևանքներով: Հարկ է նշել, որ ճգնաժամի ընթացքում Թուրքիայի ներքին և արտաքին պարտքը հասել էր 203 մլրդ դոլարի, սնանկացել էր 22 քանկ՝ պետությանը պատճառելով 21 մլրդ դոլարի վնաս, 125 հազար գործատուի փակվել էր: 400 հազար մանր արտադրող դուրս էր մղվել շուկայից, 2.5 միլիոնով աճել էր գործազուրկների թիվը և վերջապես, չրջանափող տվյալներով, երկրում 30 մլն մարդ հայտնվել էր յրավորության, իսկ 20 միլիոնը՝ սովի շեմին:

զգայուն են Ազդեցիկի իրադրության նկատմամբ: Ազդեցիկը սպասելիքներ ունի Թուրքիայից: Մենք փորձում ենք պահպանել լավ հարաբերություններ Հայաստանի և այլ երկրների հետ: Սակայն Թուրքիան չի ցանկանում վտանգի տակ դնել հարաբերությունները Ազդեցիկի և միջինասիական երկրների հետ»:²³²

Թուրքիայի նոր քաղաքական վերնախավի այսօրինակ Հայտարարությունները կարելի էր մեկնարանել մի քանի գործոնների համադրումով: Նախ, մոտենում էր եվրոպական միության կուպենհագենյան գագաթնաժողովը, որտեղ, հնարավոր էր, քննարկվեր Թուրքիայի՝ այդ կազմակերպությանը անդամության հարցը: Հայաստանի նկատմամբ չափավոր դիրքորոշմամբ, Թուրքերը եվրոպայի հետ բանակցությունների ժամանակ արժարժվող հնարավոր փաստարկ էին խլում եվրամիության պաշտոնյաներից: Կուպենհագենյան գագաթնաժողովը, սակայն, Թուրքիայի անդամության առումով ոչ մի նոր զարգացում չարձանագրեց: Թուրքիայի անդամության հարցն իրողությունը դարձնելու համար ակտիվորեն աշխատում էին ոչ միայն Թուրքիայի նախագահը, վարչապետ Գյուլը, «Արգարություն և բարգավաճում» կուսակցության նախագահ, ապագա վարչապետ էրդողանը, այլև Պոլսի Հայոց պատրիարք Մուսթաֆյանը, որի այցը եվրոպա, մեղմ ասած, տարակուսանք հարուցեց Հայկական շրջանակներում: Մեկնարանելով նրա եվրոպական առաքելությունը, Պատրիարքարանի մամլո գրասենյակը մասնավորապես նշեց, որ Մեսուր սրբազանը շրջագայությունը ձեռնարկել է համայնքային մարմինների և իր խորհրդականների առաջարկով: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ այցի ընթացքում պատրիարքը եվրոպական պետությունների ուշադրություն էր բեռնել Հայ համայնքի խնդիրների վրա:²³³

Թուրքիայի նոր իշխանությունների, առաջին Հայացքից տարօրինակ թվացող վարքագիծը կարելի է բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ քաղաքական այդ ընտրախավի համար դեռևս անսովոր էր իշխանության կրողի դերը և նորանշանակ պաշտոնյաներն ուղղակի չէին հասցրել խորապես ուսումնասիրել իրենց առջև ծառայած խնդիրների և մարտահրավերների ամբողջությունը: Եվրամիության կուպենհագենյան գագաթնաժողովից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ ԵՄ-ին անդամակցության հարցը դեռ պիտի քննարկվի, Թուրքիայի արտաքին նախարար Յաշար Յաքըլը Հայտարարեց, որ

²³² Ազգ. 12/11/2002:

²³³ Թուրքիա-ԵՄ հարաբերությունները, սակայն առանձին ուսումնասիրության խնդիր են: Տե՛ս Endrueit G., Turkey and the European Union: A Question of Cultural Difference?, Perceptions, 1998-June-August, Sanguinetti V., Turkey and The European Union: Fundamentalism or Algerian Syndrome? Studia diplomatica, N6/1997, pp: 37-60:

²³⁴ Ազգ. 8/1/2003:

Հնարավոր էր համարում Հայաստանի Հետ Հարաբերությունների զարգացումը, անգամ հաշվի առնելով Ադրբեյջանի կնճիռը: Արտգործնախարարի կարծիքով, «եթե տնտեսական շահերը պահանջեն, Հայաստանի Հետ Հարաբերություններ կստեղծենք»:²³⁴ Յաբրըլի այս հայտարարությունը, որպես Հայաստանի Հետ մերձեցման թուրքական միտումների հերթական դրսևորում, կարելի էր սովորական համարել: Թուրքիայում իշխանափոխությունից հետո ձևավորված յուրաքանչյուր կառավարություն այդպիսի քայլեր է կատարել, սակայն դրանք Ադրբեյջանի հակադեմոկրատիայի պատճառաբանությունները ստաջ էին գնացել:

2003թ. հայ-թուրքական հարաբերությունները մեծապես պայմանավորվեցին աշխարհաքաղաքական փոփոխություններով: Հենց այդ տարի ՀՀ-ում անկացվեցին նախագահական ու խորհրդարանական ընտրություններ:²³⁵ Ամերիկա-բրիտանական զորքերի ներխուժումը Իրաք կարելի է համարել 2003թ. խոշորագույն զինված բախումը: Թուրքիան այս անգամ ցանկանում էր լուծել Մոցի առաջին պատերազմից մնացած խնդիրները: Անկարայի հիմնական մտավարկությունը, իհարկե, եղել և մնում է քրդական խնդիրը: Չպետք է բացառել նաև Թուրքիայի էներգետիկ հետաքրքրությունը: Իրաքի նավթային հարուստ շրջանները՝ Քիրքուքը և Մոսուլը, հանդիսանում են դեռևս 1920թ. հռչակված թուրքական «Ազգային ուխտով» իբր Թուրքիային պատկանող տարածքներ:

Ռազմական գործողությունների նախօրյակին պաշտոնական երևանը հայտարարել էր, որ կողմ է ՄԱԿ-ի շրջանակներում Իրաքի զինաթափմանը, մինչդեռ Հայաստանի հարևան երկու պետությունները՝ Վրաստանը և Ադրբեյջանը, ԱՄՆ-ին հայտնեցին զորակցություն ու պատրաստակամություն՝ Իրաքի դեմ ռազմական գործողությունների համար իրենց օդային տարածքները տրամադրելու հարցում: Իրաքի հարցում Հայաստանի դիրքորոշումը, մեր կարծիքով, պայմանաված էր մի շարք գործոններով:²³⁶

Քանի դեռ Թուրքիան հրաժարվում էր ամերիկացիներին տրամադրել իր ռազմական հենակետերը Իրաքի վրա լայնամասշտաբ հարձակում սկսելու համար, թուրքական մամուլում տարածվեց տեղեկատվություն, թե իբր ԱՄՆ նախագահը սպառնացել է Անկարային Հայոց ցեղասպանության ճանաչման բանաձևի ընդունմամբ: Որոշ ժամանակ անց ամերիկյան վարչակազմը հերքեց շրջանափոխ լուրերը, սակայն շուտով նույն մամուլը գրեց, որ Ֆրեդնոյից կոնգրեսական Ջաք Փուլչիկյանը կոնգրես է ներկայացրել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման օրինագիծ: Ըստ «Սթար» օրաթերթի, օրինագիծը նախատեսում էր ապրիլի 24-ը նշել որպես «Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր»:²³⁷ Մինևույն ժամանակ նշվում էր, որ ԱՄՆ-ի Հայ համայնքը սկսել է ակտիվորեն առաջ տանել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նոր քարոզարշավ: Իրականում կոնգրեսի դատին էր ներկայացվելու ԱՄՆ-ի կողմից ցեղասպանության կանխարգելման օրինագծի ընդունման 15-ամյակի վերաբերյալ մի բանաձև, որում կա հիշատակում Հայոց եղեռնի վերաբերյալ: ԱՄՆ-ի հայկական կազմակերպությունների աջակցությունը ստացած նույն օրինագիծը Սենատի օրակարգ մտցնելու նախաձեռնությունը ավարտին չհասավ նաև հայ համայնքում առկա որոշակի անհամաձայնությունների պատճառով:

Հատկանշական է, որ բանաձևի օգտին էին արտահայտվել նաև 2004 թ. ԱՄՆ նախագահական ընտրարշավի այնպիսի թեկնածուներ, ինչպես Ջո Լիբերմանը, Ջոն Քեռրին և Ջոն Էդուարդսը: Օրինագիծը պաշտպանող սենատորներն ամեն կերպ ջանում են, որ այն քվեարկվի ԱՄՆ պետքարտուղարության բյուրոյի օրինագծի հետ: Օրինագծի տապալմանը մեծապես նպաստեց Ամերիկյան հրեական կոմիտեի աշխատանքը, որ ԱՄՆ-ի փոխնախագահին կոչ էր արել գերմ մնալ այս երկու խնդիրների համատեղ քվեարկությունից: Թուրքիայի վարչապետ Իսթեֆի Թայիփ Էրդողանը Հյուսիսային Իրաքում թուրք զինվորականների ձերբակալության առնչությամբ Չեյնիի հետ երեք հեռախոսազրույց է ունեցել և Հայոց ցեղասպանության բանաձևի հարցում խնդրել է նրա աջակցությունը: Չեյնիին ընդառաջել է Էրդողանի խնդրանքին և նամակով կամ հեռախոսով զգուշացրել սենատորներին՝ չքվեարկել բանաձևի օգտին: Թուրքիայի օգտին Սենատում Չեյնիի լոբբիստական աշխատանքին է միացել ԱՄՆ պաշտպանության փոխնախարար Պոլ Վոլֆովիցը:

Ինչու՞ ԱՄՆ-ը վերստին անգամ շրջանառությունից հանեց Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող Սենատի բանաձևը: Իրականում կրկին անգամ տեղի ունեցավ մեծ «սուտուր» ԱՄՆ-ի ու

²³⁴Turkish Daily News, 17/12/2002.

²³⁵Ավելի համառոտաբար, տե՛ս Ananyan A. & Careja R., Formation and Development of Political Opposition in Armenia, from Stumbling but Struggling: Political Opposition in Four Post-Soviet Countries, Moscow, Strategia, 2004, p. 182-184.

²³⁶Մինչպատերազմյան Իրաքն ու Հայաստանը ունեին բնականոն հարաբերություններ զարգացնելու քաղաքական կամք, Հայաստանի Հանրապետությունը մաս է կազմում ԱՊՀ շրջանակներում գործող Հավաքական Անվտանգության Պայմանագրի համակարգին, վերջապես, կարևոր էր Իրաքում հայ համայնքի առկայության գործոնը: Ավելի համառոտաբար տե՛ս, Անանյան Ա., Թուրքիայի Մերձավորարևելյան քաղաքականության նորվազիծը և հայրորդական հարաբերությունները իրաքյան ճգնաժամի համատեքստում, Տարածաշրջան, Նորավանք հիմնադրամ, N2:

²³⁷Ազգ. 11/7/2003:

Թուրքիայի միջև, Հարցի շահարկումը Վաշինգտոնի Հաղթաթուղթն էր այս խաղում: Փաստորեն, ցեղասպանության ճանաչումը կանխելու գնով, Անկարան Հաշվի նստեց Իրաքում ամերիկյան քաղաքականությունը:

Իրաքյան պատերազմի ակտիվ փուլում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրին անդրադարձավ նաև «Ռոսբալտ» լրատվական գործակալությունը:²³⁸ Նշելով, որ Հայերի համառ ջանքերի շնորհիվ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվել է երկու տասնյակից ավելի երկրներում, գործակալությունը շեշտում է այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը, չնայած ամերիկահայերի երկու միլիոնանոց ուժեղ Սփյուռքի առկայությանը, լուրջ արգելքների է հանդիպում: Տեղեկատվության հեղինակների կարծիքով, Հայկական համայնքը ԱՄՆ-ում հետապնդում է երեք հիմնական նպատակ, անել ամեն հնարավորը Հայաստանի և Արցախի համար, ստիպել Թուրքիային ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը և վերջապես վերադարձնել Հայոց պատմական Հայրենիքը:

Ի դեպ, ԱՄՆ-ում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հնարավորությունները կարելի է իրատեսորեն գնահատել՝ վերլուծելով ավրիլի 24-ի նախագահի ցավակցական ուղերձը: Այսպիսով, Նախագահ Բուշը, չնայած 162 կոնգրեսականների կողմից 1915թ. իրադարձությունները ցեղասպանություն անվանելու իրեն ուղղված դիմումին և 2000թ. հունիսի 2-ին՝ իր նախընտրական արշավի օրերին ամերիկահայությանը տված խոստմանը, կրկին խուսափեց ցեղասպանություն եզրից: ԱՄՆ-ի նախագահը Հայ ժողովրդին կոչ արեց ապագան կառուցել «ճշմարտության և հաշտեցման հիմքով»: Թուրքիային էլ հորդորեց էր Հայաստանի հետ հաստատել տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերություններ: Նա բարձր գնահատեց ամերիկահայության և Հայաստանի ջանքերը՝ ահաբեկչության դեմ պայքարում:

2004թ. Հայ-թուրքական գալարած և ընթացող հարաբերություններում նկատվեց նոր եռուզեռ: Թուրքիայի արտգործնախարարության մամլո խոսնակ Նամիք Թանը արդեն մայիսին կայացած ասուլիսում Հայտարարեց, որ իր երկիրը ցանկանում է Հայաստանի հետ ստեղծել բարիդրացիական հարաբերություններ:²³⁹

Նկատենք, որ նախանձելի հետողականությամբ, թուրքերը Հայաստանի հետ բարիդրացիական կապեր հաստատելու պատրաստակամության մասին սկսում են խոսել այնժամ, երբ Բաքվի և Անկարայի հարաբերություններում նկատվում է որոշակի խզում՝ դրանով

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման խնդիրը վերածելով Ազդերի ճանին ահաբեկչու գործիքի:

Զուգահեռաբար, Անկարան ակտիվացնում է Հակահայկական քարոզչություն ու նորովի գործի դնում պատմության կեղծման ու նենգափոխման մեքենան: «Միլլիյեթ» օրաթերթի մայիսի 16-ի համարում լույս էր տեսել Թուրքական պատմական ընկերակցության կողմից հրատարակված «Աքսոր և գաղթ» աշխատության ընդարձակ մի գրախոսական:²⁴⁰ Հայոց ցեղասպանության ժխտմանը նվիրված այս աշխատանքը թուրքական ժխտման հին քաղաքականության շարունակություն է՝ հերթական նոր շապիկով:²⁴¹

Հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա լարվածություն մասին ընդարձակ հրապարակում է տեղ գտել նաև «Ջուլհուրիյեթի» մայիսի 30-ի համարում: Խոսելով երկկողմ հարաբերությունների մասին, և վերլուծելով վերջին ժամանակներս նշմարվող գործընթացները, օրաթերթը համոզմունք է Հայտնում, որ Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումն անհնար է, քանի դեռ երևանը դրական քայլեր չի արել դարաբաղյան Հարցի խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ:²⁴²

Միևնույն ժամանակ, Հայոց ցեղասպանության Հարցը կրկին սկսեց արժարժվել Թուրքիայի եվրախնդիր մասնաբաժնի օրակարգում: Այս տեսակետից ուշագրավ է ՀՅ Դաշնակցության և Փրանսիական սոցիալիստական կուսակցության համատեղ Հայտարարությունն այն մասին, որ ԵՄ-ին անդամության ճանապարհին Անկարան պարտավոր է ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Խնդրին առաջինը անդրադարձել է հանրապետաժողովրդականների նախագահ Դենիզ Բայբալը, որի հրավիրած մամլո ասուլիսը Հայտնվել էր թուրքական առաջատար լրատվամիջոցների ուշադրության կենտրոնում:

Հանրապետաժողովրդական կուսակցությունը Թուրքիայի Հանրապետության ամենահին քաղաքական ուժն է, որը հիմնադրվել է Քեմալ Աթաթուրքի կողմից: Այն իր գաղափարախոսական հենքի կովաններն է համարում քեմալիզմի հուսկած վեց հիմնական սկզբունքները և գործում է ձախ կենտրոնամետ դաշտում:²⁴³ Հանրապետաժողովրդականները Թուրքիայի երկկուսակցական խորհրդարան

²³⁸ Milliyet, 16/05/2005.

²⁴⁰ Özdemir H. İve başlı Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara, 2004. Թուրքական պատմական ընկերակցության աշխատության մասին տե՛ս Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ. Թուրքական պատմական ընկերակցության «Հայեր. Աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Երևան 2005:

²⁴² Cumhuriyet, 30/05/2004:

²⁴³ Հանրապետաժողովրդական կուսակցության մասին տե՛ս Բաղդասարյան Ա., Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թթ. Երևան, 2001, էջ 31-52: Frey F.W., The Turkish Political Elite, Cambridge, Mass, 1965.

²³⁸ Political Hagglng over Armenian Genocide, Rosbalt, 29/04/2003, <http://www.rosbaltnews.com/2003/05/24/62394.html>:

²³⁹ Երկիր, 21/05/2004

նում կազմում են փոքրամասնություն և սկսած 2002թ. ընտրութ-
յուններից, Հավակնում են նաև արտախորհրդարանական ընդդի-
մության քաղաքական խոսափողի դերին: Միաժամանակ ՀԺԿ-ն Սո-
ցիալիստական ինտերնացիոնալի անդամ է: Այս առումով ամենևին
պատահական չէ, որ մամլո ասուլիսի նախաձեռնողը խորհրդարանա-
կան փոքրամասնությունն է, քանզի Սոցիալիստների անդամներ են նաև
Համատեղ Հայտարարության հեղինակները՝ ՀԹԳ-ն և Փրանսիայի
սոցիալիստական կուսակցությունը: Հայտարարության տեքստն ամ-
բողջությամբ տեղ է գտել նաև կուսակցության համացանցային կայ-
քում: Հավանաբար Սոցիալիստներում դիրքերը կորցնելու վտանգն էր
նաև Բայքալին դրդել նախանձելի օպերատիվությանը արձագանքե-
լու Հայտարարությանը: «Միլլիետ» օրաթերթի «Բայքալը մեղադ-
րում է ՖՄԿ-ին և ՀԹԳ-ին» հոդվածում նշվում է, որ մամուլի ասու-
լիսի ընթացքում Գ. Բայքալը երկու կուսակցությունների համատեղ
Հայտարարությունը անվանել է անարդար՝ վերջիններիս մեղադրելով
պատմական փաստերը խեղաթյուրելու մեջ:²⁴⁴

Ըստ նրա՝ Հայոց ցեղասպանությունը ԵՄ-ին թուրքիայի ան-
դամության հարցում նախապայման համարելը «վերին աստիճանի
անհիմն և անհաջող քայլ» է: Հընթացս նշվել էր, որ գուտ քաղաքա-
կան նպատակներ հետապնդելով և «այսպես կոչված Հայոց ցեղաս-
պանության պնդումներին» աջակցելով՝ Փրանսիացի սոցիալիստները
ոչ միայն կեղծում են պատմության իրողությունները, այլև լուրջ
վնաս են հասցնում թուրք-ֆրանսիական հարաբերություններին:
Ինչպես եզրակացնում է «Երկիրը». «Բայքալին հավանաբար վախեց-
նում է այն փաստը, որ ֆրանսիական կառավարության կողմից վար-
վող ոչ ժողովրդական տնտեսական քաղաքականությունը և տեղա-
կան ինքնակառավարման մարմիններում ՖՄԿ տպավորիչ հաղթանա-
կը ԵՄ-ի խորհրդարանական գալիք ընտրություններում սոցիալիս-
տական ուժերի հնարավոր հաղթանակը կարող է դարձնել ավելի
առարկայական: Այդ պայմաններում միացյալ Եվրոպային Անկարայի
անդամակցության հեռանկարը նախանձելի չի թվում»:²⁴⁵ Հանրապե-
տաժողովրդականների նախագահի կարծիքով, Հայերի հետ կատարվա-
ծը ոչ թե կանխամտածված հանցագործություն է, այլ Օսմանյան
կայսրության հողի վրա և դրա համար մղված քաղաքացիական պա-
տերազմի անցանկալի հետևանք: Առաջ քաշելով այն անհիմն պնդու-
մը, թե մինչև ՄԱԿ-ի ստեղծումը «ցեղասպանություն հանցագոր-
ծությունը գոյություն չի ունեցել», Բայքալը, գործածելով կեղծիքի

²⁴⁴ Milliyet, 10/6/2004

²⁴⁵ Երկիր, 11/06/2004:

թուրքական քարոզչամեքենայի հնարքները, փորձել է թյուր իրավա-
կան փաստարկով ժխտել Ցեղասպանության իրողությունը:

Իր այս հայտարարությունում թուրք քաղաքական գործիչը
ինքնատիպ չէ: Հանրապետաժողովրդականների առաջնորդը Հարկ է
համարել հիշեցնել «Հայկական ահաբեկիչների կողմից Փրանսիայի
տարածքում իրականացրած ահաբեկչական սարսափելի և արյունոտ
գործողությունները, երբ Օսլիի գործողության ընթացքում վիրա-
վորվեցին ու զոհվեցին բազմաթիվ ֆրանսիացիներ և այլազգիներ»:
Գ. Բայքալը համոզմունք էր Հայտնել, որ իր երկրը փորձում է կար-
գավորել Հայ-թուրքական հարաբերությունները. ջանում է իր ծառա-
յությունը մատուցել կովկասյան տարածաշրջանում խաղաղության
հաստատման գործում: նա հայտարարել էր, որ ֆրանսիացի սոցիա-
լիստների պնդումները սխալ են և չեն համապատասխանում արդի
թուրքական իրողություններին, քանզի Անկարան հետևողականորեն
փորձում է առաջնորդվել Եվրոպական միության անդամության հա-
մար պարտադիր հանդիսացող Կոպենհագենի զապաթաժողովի առաջ
քաշած սկզբունքներով: Իր հերթին, թուրքական NTV հեռուստաըն-
կերությունը, ամբողջությամբ երկրորդելով Հանրապետա-
ժողովրդականների հայտարարությունը, թուրքական Հասարակութ-
յանը զգոնության կոչ է արել և նշել, թե ցեղասպանության պնդում-
ները կեղծ են: Այս ամենը վկայում է, որ թուրքիայում չկա որևէ
քաղաքական ուժ կամ կուսակցություն, որը պատրաստ լինի ճանաչել
Հայոց ցեղասպանությունը, բացեիբաց խոսել օսմանյան ծանր ժա-
ռանգության մասին: Անցյալը թուրքերի համար դեռևս պատմութ-
յուն չի դարձել. այն եղել և մնում է ներկայի քաղաքական հիմ-
նախնդիրների օրակարգում:²⁴⁶

Մեր կարծիքով, Հայ-թուրքական հարաբերությունների
վերաբերյալ Հանրապետաժողովրդականների հաճախակի բարձրացրած
աղմուկը իշխող «Արդարություն և բարգավաճում» կուսակցության
կողմից անգամ շատ զուսպ ընդունելություն է գտնում: Չպետք է
մոռանալ, 2002թ. խորհրդարանական ընտրություններից հետո
խորհրդարանական ընդիմադիրները որոշակիորեն զիջում են դիրքե-
րը:

Թուրքիայում լույս տեսնող անգլալեզու «Թրքիչ դեյլի
նյուս» օրաթերթը, հարաբերությունների ակտիվացման թեմայի
համատեքստում, անդրադարձել էր ԵՊՀ ուսանողների հետ հանդիպ-
ման ժամանակ ՀՀ արտգործնախարար Վ. Օսկանյանի այն հայտարա-
րությանը, որ եթե ԵՄ-ն թուրքիայի հետ սկսի անդամության շուրջ
բանակցություններ, Երևանը կվերանայի իր քաղաքականությունը

²⁴⁶ Երկիր 11/06/2004:

Անկարայի նկատմամբ: Օսկանյանը միևնույն ժամանակ համոզմունք էր հայտնել, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված ԱՄՆ-ի ջանքերը արդյունավետ կլինեն:

2004թ. Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների և Հայոց ցեղասպանության խնդրի վերարժարման առումով ուշադրալ էր նաև ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ելույթը Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովում, որը լայնորեն լուսարանվել է թուրքական մամուլում՝ արժանանալով վիճելի և անգամ իրարամերժ գնահատականների: Թուրքական մամուլի ուշադրությունը իր վրա բևեռել է նաև ՀՀ արտգործնախարար Վ. Օսկանյանի այցը Ստամբուլ և նրա մասնակցությունը ՆԱՏՕ-ի գագաթնաժողովին: Հայաստանի նախագահի՝ հայ-թուրքական հարաբերություններին վերաբերող Հայտարարությունները տեղ են գտել առաջատար լրատվամիջոցների առաջին էջերում: «Հուրիյեթ» թերթը ՀՀ նախագահ Քոչարյանի ելույթին անդրադարձել է երկու հրապարակումով: «ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության հայկական պայմանը» հրոզվածում շեշտվում է ՀՀ նախագահի այն հայտարարությունը, ըստ որի՝ վերագալիսի եվրոպական կառույցին թուրքերի անդամակցության պայմաններից մեկը լինելու է հարևանների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների առկայությունը:²⁴⁷ Թերթը նշում է, որ, անկախ առկա խնդիրներից, Երևանը պատրաստ է առանց նախապայմանների գործընկերական կապեր ստեղծել Անկարայի հետ: Նույն թերթի մեկ այլ հրապարակման համաձայն, Հայաստանի նախագահը գործընկերության կոչ է անում թուրքերին՝ վերջիններիս հրավիրելով համագործակցության գործնական ու առարկայական դաշտ: Անդրադառնալով ադրբեջանա-հայկական կոնֆլիկտին՝ Քոչարյանը համոզմունք է հայտնել, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները չպիտի պայմանավորված լինեն երրորդ երկրների առաջ քաշած նախապայմաններով: Խոսելով թուրք-հայկական սահմանը բացելու մասին, Հայաստանի նախագահը կրկին շեշտել է, որ ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության համար անհրաժեշտ է, որ վերջինս բոլոր հարևանների, մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետության հետ Հաստատի բարիդրացիական հարաբերություններ առանց նախապայմանների: Անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցին՝ ՀՀ նախագահը նշել է. «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերություններում անցյալի մուլթ կողմերը ճանաչելու անհրաժեշտություն կա»: Թուրքերը առանձնակի հետաքրքրություններ չեշտել են Արցախի վերաբերյալ հայկական դիրքորոշումը, թե ԼՂՀ-ն և Ադրբեջանը ԽՍՀՄ-ից անկախացել են՝ լինելով միևնույն իրավական

դաշտում: Ասել է թե Արցախը երբեք չի եղել անկախ Ադրբեջանի մաս: Թուրքական «Ռադիկալը» նույնպես անդրադառնում է հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման հեռանկարների մասին Ռ. Քոչարյանի արած հայտարարություններին՝ որպես առաջնահերթություն նշելով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հիմնահարցը:

Թերթը մեջբերում է Ռ. Քոչարյանի այն միտքը, որ Թուրքիան և Ադրբեջանը միասնաբար իրականացնում են Հայաստանի շրջափակումը: «Ռադիկալը» նշում է, որ հայերը, ի դեմս նախագահ Քոչարյանի, կոչ են անում սկսել առանց նախապայմանների երկխոսություն և համագործակցություն:²⁴⁸ Որպես օրվա կարևորագույն նյութ՝ ՀՀ նախագահի ելույթը մեջբերվում է նաև «Յենի Շաֆաք» օրաթերթի հունիսի 28-ի համարում, որը Ռ. Քոչարյանի հայտարարությունը դիտարկում է որպես Թուրքիային ուղղված կոչ: Թերթը ներկայացնում է նաև Թուրքիայի վարչապետ էրդողանի՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման տեսլականը:²⁴⁹

Ինչպես վկայում են թուրքական պարբերականները, «Չըրադան» պալատում հնչեցված ճառում էրդողանը նշել է, որ իր կառավարությունն անելու է ամեն ինչ՝ Հայաստանի հետ անգամ բամբակի թելով գործած կապը չկտրելու համար: Վարչապետը հավաստիացրել է, որ հարևանների նկատմամբ Թուրքիան իրականացնում է փոխադարձ շահերը հաշվի առնելու քաղաքականություն: Միևնույն ժամանակ էրդողանը կոչ է արել Հայոց ցեղասպանության հարցը թողնել պատմաբաններին: Հայաստանի նախագահի ելույթին է անդրադառնում նաև «Սթար» թերթը՝ «Քոչարյանը սաղրում է» վերտառությամբ: Այս հրապարակումը նույնպես տեղ է գտել թերթի առաջին էջում: Դա վկայում է թուրքական մամուլի՝ Հայաստանյան իրադարձությունների նկատմամբ աճած հետաքրքրությունը մասին: Պարբերականը նշում է, որ Հայաստանը ցանկանում է Թուրքիայի հետ բնականոն Հաստատել հարաբերություններ: Հայերը, սակայն, չեն մոռանում Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրը, ինչը թուրքերն ընդունում են ակնհայտ դժկամությամբ:

Հունիսի վերջի և հուլիսի առաջին տասնօրյակի կարևորագույն իրադարձությունը թերևս Ստամբուլում ընթացող ՆԱՏՕ-ի գագաթնաժողովն էր: Ինչպես նշեցինք, նկատելիորեն աճել էր թուրքական լրատվամիջոցների հետաքրքրությունը հայ-թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ: Հիշեցնենք, որ ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը հրաժարվել էր մասնակցել ՆԱՏՕ-ի ստամբուլյան գագաթնա-

²⁴⁷ Hurriyet/ 29/06/2004.

²⁴⁸ Երկիր, 2/07/2004:

²⁴⁹ Yeni Şafak, 28/06/2004.

ժողովին՝ մատնանշելով երկկողմ հարաբերություններում առկա լարված վիճակը, և դաշինքի նստաշրջանում Հայաստանը ներկայացված էր արտգործնախարարի մակարդակով: Սակայն երկու հարևանների հարաբերությունները միայն Երևանի և Անկարայի մտահոգությունների առարկա չեն: ԵՄ-ին Թուրքիայի հնարավոր անդամակցության համատեքստում առանձնակի սրություն էր ստանալու Հայկական գործոնը:

Թուրքական պաշտոնական «Թըրքիշիրես» համացանցային էջն անդրադարձել է Փրանսիայի նախագահ Ժ. Շիրակի և Թուրքիայի նախագահ Ա. Սեզերի հանդիպմանը, որի ընթացքում քննարկվել են ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության և այդ Հոլովույթում ֆրանսիական խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության պարբերաբար վերարժարման հարցերը:²⁵⁰ Հենց այս տեսանկյունից էլ կայքն անդրադառնում է ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանի և իր թուրք գործընկերոջ՝ Ա. Գյուլի հանդիպման մանրամասներին:²⁵¹ Օսկանյանը փաստորեն երկրորդել է ՀՀ նախագահին՝ նշելով, որ Հայաստանում առկա է քաղաքական կամք՝ Թուրքիայի հետ հաստատել հարաբերություններ: Ի պատասխան՝ Գյուլը նշել է, որ Թուրքիան նույնքան հաստատակամ է, սակայն, ըստ թուրք դիվանագետի, մինչ այդ անհրաժեշտ է ստեղծել որոշ հարցերի ընկալման ընդհանուր հայեցակարգ: Որպես խաղաղ կարգավորման հաջող օրինակ՝ թուրք նախարարը մատնանշել է Կիպրոսի փորձը, երբ երկու կողմերը փորձ են արել հասնել փոխըմբռնման:

Հայտարարվել է, որ Անկարան առաջ է շարժվելու «փոքր քայլերով»: Թուրք նախարարի հայտարարությունը ավելի քան հստակ է. պետք չէ սին Հուլյան փայփայել սահմանի մոտալուստ բացման առնչությամբ: Թուրքական NTV հեռուստաընկերությունը նույնպես անդրադառնալով արտգործնախարարների հանդիպմանը՝ նշել էր, որ ՀՀ արտգործնախարար Օսկանյանի գոչ է հանդիպման արդյունքներից:

«Հուրիյեթը», ներկայացնելով ՆԱՏՕ-ի նստաշրջանին զուգահեռ տեղի ունեցած Օսկանյան-Գյուլ-Մամեդյարով հանդիպումը, վկայում է որ եռակողմ քննարկումների ընթացքում անդրադարձ է կատարվել փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերի: Մասնավորապես, Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Գյուլը նշել է, որ Արցախյան կարգավորման գործում Թուրքիան կարող է խթանիչ դեր ստանձնել: Առաջարկվել է կիպրոսյան խաղաղ կարգավորման տարբերակով՝ հաղթող-հաղթող (win-win)

²⁵⁰ Sö'u http://www.turkishpress.com 1/07/2004
²⁵¹ Երկիր, 2/07/2004:

կարգավորման բանաձևը, որը պաշտպանում է Թուրքիան: Հանդիպման օրակարգում է եղել նաև Հայ-թուրքական սահմանի վերաբացման հնարավորությունը:²⁵² Գյուլը ներկայացրել է թուրքական հասարակական կարծիքին հուզող հիմնական հարցերը, որոնցից առանցքային տեղ են գրավում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և Թուրքիայից տարածքային պահանջների խնդիրները: «Յենի Շաֆաք» թերթի հունիսի 30-ի համարը, ամփոփելով գաղաթաժողովի արդյունքները, նշել է, որ Թուրքիային հաջողվել է կարևոր մի առաքելություն իրականացնել: ՆԱՏՕ-ի գաղաթաժողովի ավարտին տված մամուլի ասուլիսի ընթացքում վարչապետ Էրդողանն անդրադարձել է քննարկված թեմաներին հարցերին, և միջոցառումը համարել կարևոր մի հանգրվան կազմակերպության պատմության մեջ:²⁵³

Զարգացումների առավել ուշագրավ միտումներ արձանագրվեցին Էրդողանի՝ Փարիզ կատարած այցից հետո, երբ Փրանսիայի քաղաքական վերնախավը հասկացնել տվեց, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը ամենայն հավանականությամբ մտնելու է ԵՄ-Թուրքիա հարաբերությունների ոլորտ: Ինչպես գրում է «Ռադիկալը», Էրդողանի եռօրյա այցի ընթացքում նախատեսվում էին հանդիպումներ Փրանսիայի նախագահ Շիրակի, վարչապետ Ռաֆարենի, իշխող կուսակցության արդեն նախկին առաջնորդ Ժյուպիեի, Ֆինանսների նախարար Սարկոզիի և սոցիալիստների առաջնորդ Հոլանդի հետ: Թուրքիայի վարչապետը ձգտելու էր համոզել, որ իր երկիրն արդեն պատրաստ է ԵՄ անդամակցությանը:²⁵⁴ Հատկանշական է, որ Էրդողանը Փարիզ է մեկնում՝ ձեռքի տակ ունենալով տնտեսական խաղաքարտ. «Թուրքական ավիատրոլիները» նախատեսում է 1.6 միլիարդ դոլարի սահմաններում վերադիներ ինքնաթիռային պարկը: Նոր օդանավերի ձեռքբերման մրցույթի երկու հավանական հաղթողները ամերիկյան «Բոինգն» ու եվրոպական «Աերոբուսն» էին: «Ռադիկալը» նշում է, որ այցին նախապատրաստվել էին նաև ՀՅԴ և ՌԱԿ ակտիվիստները, որոնք բողոքի ակցիաներ էին կազմակերպել Հուլիսի 20-ին Փարիզում, ապա Մարսելում: Էրդողանի պաշտոնական այցի ծրագիրը տեղակայելով համացանցային հանգույցներում՝ Հայկական կուսակցությունները կոչ են արել Հայրենակիցներին՝ մասնակցել բողոքի միջոցառումներին: Այցելության ընթացքում Էրդողանը հայտարարեց, որ Թուրքիան պատրաստ է Հայաստանի հետ բնականոն հարաբերություններ հաստատել, եթե Սփյուռքը դադարեցնի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման քարոզարշավը:

²⁵² Hurriyet, 29/06/2004
²⁵³ Yeni Şafak, 30/06/2004.
²⁵⁴ Radikal, 20/07/2004.

Ջուզահեռարար թուրքական լրատվամիջոցները ուշի ուշով հետևում էին ԱՄՆ ներկայացուցիչների պալատի քննարկմանը դրված՝ «2005թ. արտաքին օժանդակության ծրագրի» շուրջ ընթացող բանավեճերին: Ամենամյա այս քննարկումը առանձնակի սրություն էր ստացել, երբ դեմոկրատական կուսակցության ներկայացուցիչ Ադամ Շիֆն առաջարկել էր մի փոփոխություն, ըստ որի՝ Թուրքիային հնարավորություն չի տրվելու օգտագործել ամերիկյան ֆինանսական օժանդակությունը կոնգրեսում հակահայկական քարոզչություն իրականացնելու և Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը ձախողելու համար: Ինչպես հաղորդում էր թուրքական մամուլը, դեմոկրատ կոնգրեսականի առաջարկը ԱՄՆ գործադիր իշխանության և խորհրդարանական մեծամասնության քննադատության է արժանացել: «Հայկական խնդիրն աջակցություն չստացավ»,- հաղորդում է «Աբազ» օրաթերթը՝ նշելով, որ չնայած ԱՄՆ ներկայացուցիչների պալատը հուլիսի 17-ին քննարկել է «2005թ. արտաքին օժանդակության ծրագիրը», որի շրջանակներում եղել է նաև Շիֆի առաջարկը, այն չի ոգևորել գործադիր իշխանության ներկայացուցիչներին և հանրապետական կուսակցությանը:

Պետեղպարտամենտի խոսնակ Ռիչարդ Բաուլերը հայտնել էր, որ «Ամերիկայի նախագահ Ջորջ Ու. Բուշը և նրա վարչախումբը միանշանակորեն դեմ են նախագծում տեղ գտած առաջարկին»: Առաջարկն, ըստ Բաուլերի, հակասում է Թուրքիայի և Հայաստանի միջև հարաբերությունների հաստատման ամերիկյան իշխանությունների տրամաբանությունը: Ըստ նրա՝ նմանօրինակ նախաձեռնությունները միայն կվնասեն Միացյալ Նահանգների կողմից նախանշվող հաշտեցման գործընթացին:²⁵⁵

Հարկ է նշել, որ թե հայերն ու թե թուրքերը սպասում էին 2004թ. նոյեմբերին ԱՄՆ նախագահական ընտրությունների արդյունքներին: Գործող նախագահի մրցակից, սենատոր Ջոն Բերրին խոստացել էր, որ ընտրվելու դեպքում միանշանակորեն ճանաչելու է Հայոց ցեղասպանությունը: Դեմոկրատ սենատորի հաղթանակն անհանգստացնում էր թուրքերին: «Ռադիկալն» անդրադառնում է նախագահական ընտրություններին՝ ներկայացնելով «Բրուքինգգ» հաստատության թուրքագիտական ծրագրի տնօրեն դոկտոր Եոմեր Թաշիրնարի ընդարձակ հրապարակումը: Հոգվածում նշվում է, որ տակավին դժվար է կանխատեսումներ անել, թե ո՞վ կլինի ԱՄՆ հաջորդ նախագահը, սակայն ցանկացած տարբերակի դեպքում Թուրքիան պետք է պատրաստ լինի իրավիճակի փոփոխության: Հոգվածագիրը նշում է, որ չնայած Բուշը թուրքերի բարեկամն է, իսկ

Քերրին Թուրքիայի մասին երկար ժամանակ արտահայտվել է թշնամաբար, թուրքական հասարակությունում հասունացել է հակամերիկյան և, որ ուշագրավ է, հակարուչական տրամադրություն:

ԱՄՆ նախագահական ընտրությունների նախօրյակին ինքնալուծարված Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի նախկին անդամ Իլթեր Թուրքմենը «Հուրիյեթի» էջերում անդրադառնում է Միացյալ Նահանգներում ցեղասպանությունից տուժած հայերի իրավահաջորդների ապահովագրական փոխհատուցումների խնդրին: Հրապարակման առիթը Թուրք-ամերիկյան կազմակերպությունների համագումարի նախագահ էրջյունինթ Բըլըջի նամակն է՝ կապված 20-րդ դարակզբին մահացած օսմանյան Հայագրի քաղաքացիների կյանքի ապահովագրության փոխհատուցման հետ: Ապահովագրական ընկերությունների պարտավորությունների հիման վրա ամերիկյան դատարանը շուրջ 20 միլիոն դոլարի փոխհատուցման որոշում է ընդունել: Ինչպես նշում է հեղինակը, կարևորն այստեղ ոչ թե փոխհատուցումն է, այլ, որ փոխհատուցումը տրվում է «ցեղասպանությունից» տուժած լինելու պատճառաբանությամբ: Թվում է, թե այս ամենը չի անդրադառնում Թուրքիայի վրա, սակայն Բըլըջը հակառակ կարծիքի է: Նա այն տեսակետն է հայտնում, որ նմանօրինակ զարգացումների արդյունքում ընկերությունները կսկսեն փոխհատուցում պահանջել Թուրքիայից: Այդ ժամանակ Ամերիկայի ամենահզոր լոբբիստական խմբավորումները, ասել է թե՛ բանկիրներն ու ապահովագրական ընկերությունները, հնարավոր է՝ փոխեն իրենց վերաբերմունքը կոնգրեսում:

Իլթեր Թուրքմենը, այս կանխատեսումը հնարավոր համարելով, կարծում է, որ առկա միջազգային իրավունքը հնարավորություն չի տալիս խնդրին իրավական համապատասխան լուծում տալ և այդ կազմակերպությունները չեն կարող Թուրքիային որևէ պահանջ ներկայացնել: Հոգվածագիրը, սակայն, նշում է. «քաղաքականությունն ու իրավունքը տարբեր երևույթներ են», և փաստում, որ ԱՄՆ 30-ից ավելի նահանգներ ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը:²⁵⁶ Թուրք հեղինակն ընդունում է, որ արևմտյան պետություններում դժվար է պայքարել հայկական լոբբիի դեմ, և որ վաղ թե ուշ նման գործելակերպով Անկարան Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ իր պայքարում կարող է մատնվել խոշոր անհաջողություն: Թուրքմենն առաջարկում է քաղաքական գործելակերպի իր ոճը՝ «Հայաստանի հավասարակշիռ և չափավոր կառավարողների հետ մեր դեմ ուղղված շարժումը դանդաղեցնել և ժամանակի ընթացքում հարցը հաղթահարել»: Հայ-թուրքական հարաբերությունների

²⁵⁵ Sabah, 18/07/2004.

²⁵⁶ Երկիր, 29/10/2004.

զարգացման առումով, ուշագրավ էր այն, որ 2004թ. Հոկտեմբերին նախատեսված Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարների ձևաչափով Նյու Յորքում նախատեսված հերթական հանդիպումը չկայացավ: Փոխարենը արտգործնախարար Գյուլը անհատական հանդիպումներ ունեցավ ե՛լ Հայաստանի, ե՛լ Ադրբեջանի արտգործնախարարների հետ:

Ապասելիքները Երևանն ու Անկարան ներկայացնող զիվանագետների բանակցություններից ամենևին էլ մեծ չէին: Թվում էր, Հայաստանի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունում սկսել էին գիտակցել, որ Թուրքիայի հետ հարաբերությունները առաջ չեն գնում, և մոտ ապագայում չեն էլ գնալու: Ի տարբերություն նախորդ տարիներին բարձրաձայնվող լավատեսության՝ 2005թ. նախաշեմին Հայ զիվանագետները ծայրատիժան զգուշ են սահմանի բացման շուրջ կանխատեսումներ անելիս:

2004թ. ԵՄ գագաթաժողովը ընդունեց Թուրքիայի հետ անդամակցության բանակցություններ սկսելու մասին սկզբունքային որոշումը: Տարատեսակ քննարկումների ընթացքում բազմիցս շեշտվել է այն միտքը, որ Թուրքիայի ԵՄ անդամ դառնալու դեպքում կբարելավվեն Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունները: Հայաստանյան որոշ քաղաքական ուժեր անգամ կողմ են արտահայտվում Եվրոպայի մաս դառնալու Անկարայի ձգտմանը: 2004թ. Հոկտեմբերին ԵՄ հանձնաժողովը ընդունեց Թուրքիայի անդամության առաջընթացի մասին գեկուլյցը, իսկ դեկտեմբերի 16-17-ին տեղի ունեցած ԵՄ գագաթաժողովին երաշխավորեց ընդունել Թուրքիայի հետ անդամակցության բանակցություններ սկսելու որոշում: ԵՄ գագաթաժողովին նախորդել էր Եվրոպական խորհրդարանի նիստը, որտեղ ձայների նշանակալի մեծամասնությամբ Եվրոպական խորհրդարանականները կողմ են քվեարկել Թուրքիայի հետ անդամակցության բանակցություններին:

Հայ-Թուրքական հարաբերությունների հեռանկարների քննարկման մեջ անկյունաքարային գործոնը Հայաստան-Թուրքիա զիվանագիտական երկխոսության հաստատումն է: Մեր խորին համոզմամբ, Երևանի հետ որևէ հարաբերություն ունենալու և, լայն իմաստով, Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցը սոսկ Անկարայի արտաքին քաղաքական օրակարգի լուսանցքային խնդիրներից է: Իրականում «Եվրոպական ճնշում» հասկացությունը առավել քան վերացական է: Բոլորն էլ հասկանում են, որ գործնականում ճնշումը սովորաբար վերածվում է յուրատեսակ առևտրի, երբ ավելի ուժեղ կողմը թուլին ստիպում է կատարել կանխատեսելի քայլեր:

Հազիվ թե տեսանելի հեռանկարում եվրոպացիների ճնշումը արդյունավետ լինի, չէ որ Թուրքիան ցայսօր չի ճանաչում անգամ ԵՄ անդամ Կիպրոսի Հանրապետությանն, ավելին՝ դեռ 1974թ. բռնազավթել է կղզու հյուսիսային մասը և այնտեղ ստեղծել է Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությունը, որի անկախությունը ճանաչել է առաջինը: Ստացվեց այնպես, որ ԵՄ անդամության թեկնածուն որևէ հարաբերություն չունի արգեն միության անգամ պետության հետ, ավելին՝ հարաբերությունները բարելավելու քաղաքական կամք չի դրսևորում:

Կարծում ենք, որ ԵՄ անդամության բանակցությունների ընթացքում Թուրքիան հնարավորինս կձգձգի Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավումը: Այս հարցում Թուրքերը որդեգրել են նոր մարտավարություն: Եթե նախկինում պաշտոնական Անկարան վկայակոչում էր Արցախի հարցը, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարը, այժմ լսելի է դառնում նաև Կարսի պայմանագիրը պաշտոնապես ճանաչելու նախապայմանը: Թուրքերը վստահ չեն, որ Հայաստանը Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներ չունի, և ձգտում են, որ Երևանը ինչ-որ ազգանշան տա այդ ուղղությամբ՝ չնայած խնդրո առարկայի վերաբերյալ Հայաստանի ղեկավարության բազմաթիվ հայտարարություններին: Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների մյուս կարևոր նիստը առևտրատնտեսական համագործակցության հեռանկարների քննարկումն է: Ըստ էության, տարաբնույթ քննարկումները հանգեցրին այն իրողությանը, որ անգամ տնտեսական հնարավոր կապերի և համագործակցության մասին բանավեճը փորձագիտական մակարդակից տեղափոխվեց քաղաքական հարթություն՝ շահարկումների առիթ դառնալով:

Հասարակության մի զգալի հատվածի մեջ տպավորություն ստեղծվեց, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը և սահմանի բացումը Հայաստանի տնտեսական զարգացման միակ հնարավոր տարրերակն է: Անցած տարիների ընթացքում հնչեցված որոշ գնահատականների համաձայն, սահմանի բացման դեպքում երկու երկրների ապրանքաշրջանառությունը աննախադեպ ծավալի էր հասնելու: Մտավախություն էր հայտնվում, թե Թուրքական ապրանքները կարող են անգամ հայկական շուկայից դուրս մղել տեղական արտադրողին: Թեև մեր համոզմամբ՝ առևտրատնտեսական հարաբերությունների հեռանկարը այնքան էլ խոստումնալից չէ:²⁵⁷

²⁵⁷Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ 2000-2003 թթ. Հայաստան-Թուրքիա ապրանքաշրջանառությունը հետզհետե նվազում է, և երբ քաղաքակալ դոլարային ցուցանիշով այն մոտ 42 միլիոնից իջել է մինչև 39.6 միլիոն դոլարի, ապա ՀՀ ներմուծման և արտանմուծման ծավալների աճին զուգընթաց, Թուրքիայի հետ ապրանքաշրջանառությունը չի գերազանցում

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ

ա) Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ թուրքական այլընտրանքային կարծիքի ձևավորումը 1990-ական թվականներին

Երկու պետությունների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում փորձարկվեցին հասարակական դիվանագիտության, կամ այլ կերպ ասած՝ երկրորդային դիվանագիտության (second track diplomacy) միջոցներն ու հնարավորությունները: Չեզոքացրին (ոչ առանց դրսի ուժերի գործունեության) կառույցներ, որոնք իրենց գործունեության նպատակը հռչակեցին հայ-թուրքական երկխոսությունը:

Հատկանշական է, այն, որ ուրացության թուրքական քաղաքականությանը զուգահեռ գիտական և հասարակական շրջանակներում առկա են այնպիսի տեսակետներ, որոնք ոչ միայն չեն մերժում հայ-թուրքական կառուցողական երկխոսությունը, այլև փորձում են հարաբերությունների բարելավման իրատեսական ուղիներ ներկայացնել: Կարելի է վստահորեն ասել, որ թուրքական հասարակությունում ձևավորվում է մի շերտ, որը չի ժխտում Հայոց ցեղասպանությունը և անգամ հորդորում է թուրքիային ճանաչել Հայոց եղեռնի փաստը: Թուրք հասարակությունում ազգամիջյան երկխոսության ջտադրույթ կարելի է համարել դիտնական թաններ Աքչամին. Ցեղասպանության ժխտման պատճառները և հայ-թուրքական հարաբերությունների խնդիրը Աքչամի գիտական պրպտումների ոլորտներից են: Նա պատմական ճշմարտությունն ասելու կոչ է անում թուրք հասարակությանը, փաստելով. «Ըստ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության 800 հազար մարդ է սպանվել»:²⁵⁹ Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականության պատճառներին թ. Աքչամը անդրադառնում է «Մոնդ դիպլոմատիկի» 2001թ. հուլիսյան համարում տպագրված «Պաշտոնական պատմության ծնունդը. Հայոց ցեղասպանության արգելված թեման հետապնդում է թուրք հասարակությանը» վերլուծական հոդվածում՝ վեր հանելով պատմական կեղծարարության խնդիրը: Նա նշում է, որ իր արարքի ողջ արգահատելիության ընդունումը թուրքիայի համար կնշանակեր, որ ներկայիս պետությունը կառուցած անձանց մի մասը եղել են մարդասպաններ: Այդ իսկ պատճառով զարմանալի է, որ «ցեղասպանություն» եզրը

²⁵⁹Yeni Binyil, 1/10/2000

Իրականում հայ-թուրքական սահմանի բացման մեջ Անկարայի տնտեսական շահագրգռությունը գրեթե բացակայում է, Երևանի քաղելիք հնարավոր օգուտն էլ անորոշ է. սահմանային անցակետերի ապաշրջափակման համար ավելի շատ հետաքրքրված է Միացյալ Նահանգները, որն այդպիսով լուծում է աշխարհաքաղաքական խնդիրներ:

Այս ամենը հայ-թուրքական հարաբերություններում առկա հիմնահարցերի փոքր մասն է միայն: Այդուհանդերձ, ինչպիսին էլ լինի թուրքիայի վերաբերյալ ԵՄ որոշումը, Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների հեռանկարը մնում է մշուշոտ.²⁵⁸

Ժողովրդի անգամ 2 տոկոսը: Թուրքիայի հետ Հայաստանի առևտուրը դարձել է «մասնագիտացված», ներմուծման և արտահանման ծավալներում վերջին տարիներին սկսել են գերիշխել միևնույն ապրանքային խմբերը. ինչը նշանակում է, որ հազիվ թե նոր ապրանքատեսակներ, որոնց ներմուծման կարիքը զգացվի: Եթե հաշվի առնենք այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունը տարեցտարի գրանցում է արտաքին առևտրի ծավալների աճ, ապա կարելի է կասել, որ նույն դինամիկայով նվազելու է Թուրքիայի բաժինը Հայաստանի հետ արտաքին առևտրում: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի շուկայի փոքր ծավալները այն հեռանկարային չեն դարձնում անգամ տնտեսական աննախանձելի վիճակում գտնվող Թուրքիայի համար: Ի դեպ, հայ-թուրքական ապրանքաշրջանառության հաշվեկշիռը բացասական է. վերջին 4 տարիների ընթացքում, պաշտոնական տվյալների, Հայաստանից Թուրքիա է հոսել մոտ 145 միլիոն դոլար: Տե՛ս օրինակ Թորոսյան Թ., Հայաստան-Թուրքիա. Մտնորատնտեսական կապեր, Երևան, 2001, էջ 61-69:

²⁵⁸Երկիր, 17/12/2004, ինչպես նաև, Սաֆրոստյան Ռ., Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան-Թուրքիա. Բաց խոսակցություն: Հասարակական երկխոսություն և զարգացումների կենտրոն, Երևան, 2005, էջ 63-68:

թուրքական Հասարակութիւնը Հիվանդագին է ընկալում: Ըստ Աք-
չամի, թուրքիայի Հիմնադիր Մուստաֆա Քեմալը տասնյակ անգամ-
ներ դատապարտել է Հայոց կոտորածներն ու պաշանջիլ է Հանցա-
գործների պատիժը, սակայն իրականում նա օգտվում էր Հայասպա-
նութեան մեջ ակտիվորեն ներգրավված գործիչների ծառայութիւն-
ներից: Տեղահանութեան գլխավոր կազմակերպիչներից Շուքրու Քա-
յան Մուստաֆա Քեմալի օրոք դարձավ ներքին գործերի նախարար,
իսկ մեկ ուրիշ ոճրագործ՝ Հանրապետա- ժողովրդական կուսակցու-
թեան գլխավոր քարտուղար, Բիթլիսի, ապա Հալեպի նահանգապետ
Մուստաֆա Արգուչալիք Բենդան ստացավ նախարարի ապա Ազգա-
յին ժողովի նախագահի պաշտոնները, Դիարբեքիի դահլիճ Ազիֆ
Ֆեզին 1922-1923թթ. տարածքային կառավարման նախարարն էր:²⁶⁰
Հողվածագիրը այնուհետև խոստովանում է, որ ցեղասպանութեան
ճանաչումն ուժեղ Հարված կլինէր թուրքական պետութեանը, քանզի
իրականում Հասարակութեան կարծիք Համար կործանարար կլինի այն
իրողութիւնը, որ պետութեան Հայրերը եղել են քրեական Հանցա-
գործներ:²⁶¹

Հայ-թուրքական Հարաբերութիւնների անհրաժեշտութեանը
Աքչամը պատասխանում է Հարցով. «Իսկ արդո՞ք կա մեկ այլ տար-
բերակ երկխոսութիւնից զատ»:²⁶² Պատասխանը Հեղինակի Համար
միանշանակ է. Հայկական և թուրքական կողմերը, իհարկե, ոչ առանց
դժվարութեան, պիտի սկսեն Հանդիպակաց քայլեր կատարել: Նա
արձանագրում է, որ չնայած թուրքական Հասարակութիւնը սկսել էր
Հաղթահարել «Հայկական տարուն», երկկողմ իրական Հարաբերութ-
իւնների առումով գործընթացը դանդաղ էր առաջ շարժվում: Իսկ
երկխոսութեան գործընթացը լրջորեն կասեցնում են թուրքական
ԶԼՄ-ները, որոնք շարունակում են թուրքական Հասարակական գի-
տակցութեան մեջ թշնամանք սերմանել Հայ ժողովրդի նկատմամբ:²⁶³
Թուրք գիտնականն անդրադառնում է նաև երկկողմ Հարաբերութ-
իւնները պայմանավորող անկյունաքարային խնդրին՝ Հայոց ցեղա-
պանութեանը: Նա կշեռքի մի նժարին դնում է Հայերի կողմից ցե-

²⁶⁰ Ազգ. 2/08/2001:

²⁶¹ Ըստ որոշ տվյալների, հայ բնակչության, մասնավորապես գիւղորակաճութեան
գանգվածային ոչնչացման մեջ կարևոր դեր է խաղացել նաև օսմանյան բանակի բարձրագույն
իրամանատարությունը: Թուրք լեզվաբանության ապագա հիմնադիրներից Հակոբ Դիլաչարը
միայն բախտի քննախնայքով է խույս տվել գնդակահարությունից: Ի դեպ, դավաճանության
մեղադրանքով Դիլաչարին մահապատժի պիտի դատապարտեթ Թուրքիայի ապագա առաջին
նախագահ Մուստաֆա Քեմալը: Տես Աղայան Ծ., Հայերը Թուրքիայում, Երևան, 1994, էջ 55-
56:

²⁶² Ավելի հանգամանայի տես. Akcam T., Dialogue Across an International Divide: Essays
Towards a Turkish- Armenian Dialogue, Zoryan Institute 2001, p. 1.

²⁶³ Նույն տեղում, էջ 19:

ղասպանութեան ճանաչման Համար մղվող պայքարը, մյուսին՝ թուր-
քական կառավարութեան շարունակական ժխտումը:²⁶⁴ Եվ չնայած
ընկալումների տարբերութեանը, թուրք Հասարակութիւնը ավելի
հետևողականորեն պիտի քարոզի ազգամիջյան երկխոսութեան ան-
հրաժեշտութիւնը:

Թաներ Աքչամի կարծիքով թուրք-Հայկական Հարաբերութ-
իւնները Հարկ է քննարկել չորս նիստերով.

1. Թուրքիայի և Հայաստանի միջպետական Հարաբերութիւն-
ները,
2. Թուրքիայի և Հայկական փոքրամասնութեան Հարաբերութ-
իւնները,
3. Թուրքիայի և Հայկական սփյուռքի Հարաբերութիւնները,
4. Թուրքական նոր ձևավորվող սփյուռքի շփումները Հայկա-
կան սփյուռքի ու Թուրքիայի հետ:²⁶⁵

Այս քառանկյուն երկխոսութիւնն անգամ բազում Հիմ-
նախնդիրներ է առաջ բերում, քանզի Հայերի ու թուրքերի արանքով
անցնում է տարամետ «Հավաքական Հիշողութեան» ջրբաժանը: Պատ-
ճառն այն է, որ թուրքական իշխանութիւնները շարունակաբար
ժխտում են Հայոց ցեղասպանութիւնը, թուրքական Հասարակութ-
եան մոտեցումները կարծրացել են և դարձել են ավելի քան կաղա-
պարված:

Երկկողմ Հարաբերութիւններում առկա խնդիրներ վեր Հա-
նելուց բացի, Աքչամն առաջարկում է նաև լուծումներ: Ըստ նրա,
երկխոսութիւնը ոչ այնքան «նույն բանն ասելն է», որքան նույն
արժեհամակարգով դատողութիւններ անելը: Հրապարակային ու
գիտական քննարկումների բացակայութեան հետևանքով,
Հիմնահարցի նկատմամբ ձևավորվել է թյուրմբռնում և կողմնակալ
մոտեցում: Քանի որ պատմութիւնը Հայ-թուրքական Հարաբերութ-
իւնները պայմանավորող կարևորագույն գործոններից է, հետազո-
տողը Հայ և թուրք պատմաբաններին կոչ է անում վեր կանգնել ազ-
գայնականութիւնից ու իրենց ուսումնասիրութիւններում լինել
անկողմնակալ: Աքչամը թուրքական Հասարակութեանը հիշեցնում է,
որ ժխտելով Հայոց ցեղասպանութիւնը, թուրքերը Հայերին Հասց-
նում են Հոգեբանական հերթական Հարվածը: Հարվածելու փոխարեն
Թուրքիան պիտի պատրաստ լինի լսելու Հայերին, «Հասկանալու այ-
լոց ցավը և կիսելու այն»:²⁶⁶ Այս պարագայում իրենք, թուրքերը
Հնարավորութիւն կատանան խոսելու սեփական պատմութեան մա-

²⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 29:

²⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 31:

²⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 39:

սին, չէ՞ որ ժամանակակից Թուրքիայի խնդիրների մեծամասնությունը արմատներով շողկապված է անցյալի հետ:

Հայ-թուրքական երկխոսության Հնարավորությունների իր տեսակետն ունի իրավապաշտպան Ր. Զարաբուլուն, որը չի վախենում բացահայտ նշել 1915-ի դեպքերի պատասխանատուներին. «Մարդկային այս կորուստնորի քաղաքական պատասխանատվությունն ընկնում է անկասկած իր քաղաքացիների դեմ պատերազմ Հայտարարած Միություն և Առաջադիմություն կուսակցության վրա»:²⁶⁷ Իրավապաշտպանը քննարկում է ուշագրավ մի տվյալ. ինչպիսի՞ն կլինեն Թուրքիայի էթնիկական պատկերը, եթե ցեղասպանությունը տեղի չունենար. «Ազգաբաղական տեսակետից Անատոլիայի Հայերի թիվը կհաշվվեր վեց միլիոնով ավելի, նույնը վերաբերում է Հույներին»:²⁶⁸ Զարաբուլուն հասկանում է, որ միայն անցյալում կատարվածն ըմբռնելու և զղջալու միջոցով է հնարավոր կերտել միասնական ապագա: «Ես մի երազանք ունեմ, տառապանքն իհարկե երբեք չի կարող հատուցվել... Նավազգույն լուծումը, որ գտել է մարդկությունը նման դեպքերի համար, վնասի հատուցումն է, եթե նույնիսկ այդ հատուցումը չի կարող ետ բերել զոհերին և կամ էլ մոռացության տալ տառապանքը»:²⁶⁹ Իսկ վնասի հատուցումը հնարավոր է պատմական ժառանգության փրկության միջոցով: Ր. Զարաբուլունի կարծիքով, թուրքերը պարտավոր են սակ Ծմարտությունը և երևան հանել ողջ կատարվածը: Պետք է կանգնեցնել Հուշարձաններ, որ «այդ իրադարձությունները Հավիտյան գրանցված մնան մեր հիշողության մեջ»:²⁷⁰ Ապաշխարանքի մաս պիտի կազմի նաև Արևմտյան Հայաստանում ծնվածներին և նրանց ժառանգներին քաղաքացիություն շնորհելը և «ավերված ու ջնջված» մշակույթների ուսումնասիրության կենտրոններ ստեղծելը: Այս ամենը հնարավոր է այնժամ, երբ տեղի ունենա Հայ-թուրքական մեծ քննարկում, երբ ուսումնասիրվեն իրադարձությունների պատճառները:

Թուրք մտավորական Թահսին Ջելալը արձանագրում է այն իրողությունը, որ «Հայկական Հարցի մասին ծանոթ ենք միայն թուրքերի ասածներից, այսինքն՝ նրա պաշտոնական հերքմանը: Այն նույն հերքումը իշխում է թե պաշտոնական և թե անհատական դիրքորոշումների մեջ: Այսօր թուրք բնակչության տարբեր սերունդներն իրականում ինչ գիտեն Հայերի և նրանց հանդեպ գործված ոճրի մասին: Պաշտոնական ճառերում բացառվում է Հայկականության որևէ ակնարկ, թե թուրքիայի ներկա տարածքում Հայեր են եղել և

²⁶⁷ ՀՅԹԻ ֆոնդ, քաժիճ 32, քալ 26, փ 1, էջ 3:
²⁶⁸ ՀՅԹԻ ֆոնդ, քաժիճ 32, քալ 26, փ 1, էջ 3:
²⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 4:
²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 4:

այդ նպատակով՝ հիշողությունից լիովին ջնջվել են 1915-ի քստմենքի գործերը: Մակայն որքան էլ կարճ լինի մարդկանց հիշողությունը, նման ահարկու դեպքերը անհնար է հետ շրջել: Ի՞նչ ասել այն երեսանների ու կանանց մասին, որոնք 1915 թվին բռնի թուրքացվեցին: Թուրքական Վիլի Բրանդի ծնունդը վաղվա համար չէ: Հայկական Հարցը պատկանում է բոլոր նրանց, ովքեր ձգտում և գործում են, որպեսզի այս Հողի վրա ավելի շատ արդարություն լինի: Դրանք մեզ Հույս են ներշնչում, որ մի օր զոհերին կվերադարձվի արդարությունը, և ոճիրը հատուցում կստանա: Այդպիսով կվերականգնվի մարդու պատիվը»:²⁷¹

Մեկ այլ թուրք պատմաբան՝ Մեթեթ Թունչայը նշում է. «գալով Թուրքիայի և Հայաստանի Հարաբերություններին, ես կանխատեսում եմ երկու տեսակի դժվարություններ: Առաջինը վերաբերում է անցյալին: Ըստ իմ ունեցած տեղեկությունների, Հայաստանը պահանջում է Թուրքիայից, որ նա ներողություն խնդրի «Հայկական բռնազաղթի» համար և վնասուց հատուցում կատարի:... Ես ցանկանում եմ, որ Հայաստանի ղեկավարները սին Հույսեր չենք չենք իրենց ժողովրդին: Ոչ ներկայումս, ոչ էլ մոտիկ ապագայում թուրքական հանրապետության ոչ մի կառավարություն չի համարձակվի նման քայլի դիմել և հակադրվել երկրում իշխող հասարակական կարծիքին»:²⁷² Թունչայն ավելի արմատական է իր դիրքորոշման մեջ, նա պատասխանատվության կոչ է անում նաև Հայերին. «Երբ ես քննում եմ Հայ և թուրք հեղինակների աշխատությունները այս նյութի վերաբերյալ, տեսնում եմ, որ անցած ութսունհինգ տարիները բավարար չեն եղել արդարացիորեն դատելու անցյալը: Առայժմ պահանջներ թուրք և Հայ կառավարություններից, որ նրանք հրաժարվեն սադրիչ և միտումնավոր հրատարակությունները քաջալերելուց»:²⁷³

Ցավալի փաստ է արձանագրում մեկ այլ թուրք գործիչ՝ Օրալ Չալըչլարը: Վերջինիս կարծիքով, մեղավորներ փնտրելն արդեն ուշ է, ավելի կարևոր է այն, որ թուրքերը անցյալից դասեր չեն քաղել. «Շատ ժամանակ է անցել այդ դեպքերից հետո: Արդյո՞ք Հիմա իսկապես անհրաժեշտ է իմանալ, թե ո՞վ ճիշտ էր և ո՞վ սխալ: Միլիոնավոր մարդիկ ստիպվեցին իրենց երկիրը լքել... Թուրքիան մինչև այսօր չի կարողացել Հիմնել փոքրամասնությունների հետ իր Հարաբերությունները ժողովրդավարական Հիմունքների վրա»:²⁷⁴

²⁷¹ Պողոսյան Ս. Կ., Պողոսյան Կ. Ս., Թուրքերը բուրքերի մասին, Երևան, 2000, էջ 7:
²⁷² ՀՅԹԻ ֆոնդ, քաժիճ 32, քալ 26, փ 6, էջ 3:
²⁷³ Նույն տեղում, էջ 3:
²⁷⁴ ՀՅԹԻ ֆոնդ, քաժիճ 32, քալ 26, փ 4, էջ 2:

Ուշագրավ է, որ Թուրքիայում արդեն շրջանառվում է այն տեսակետը, թե Հայաստանի նկատմամբ Թուրքական քաղաքականությունը տապալվեց, և ոչինչ չտվեց Անկարային: Ըստ ուսումնասիրող Բ. Օրանի, անկախություն առաջին շրջանում Հայաստանը կանգնած էր երկրներանքի առջև՝ կամ դուրս գալ տնտեսական ճգնաժամից, կամ վեր հանել ցեղապանության միջազգային ճանաչման խնդիրը: Լևոն Տեր-Պետրոսյանն արեց հնարավորը Թուրքիայի հետ հարաբերությունները բարելավելու համար. փակեց ՀՅԴ-ն, Հայաստանից դուրս քչեց ՔԲԿ խմբերը, փորձեց ազդել Սփյուռքի վրա, լուեցրեց Ցեղապանության հիմնախնդիրը: Ի պատասխան, Հայաստանի դեմ պայքարելով, Անկարան ոչ միայն չհասավ իր նպատակներին, այլև վերջինիս հրեց դեպի Ռուսաստան: Թուրքիայի ԱԳՆ ոչ ճկուն քաղաքականությունը և նեղացկոտությունը փչացրեց Թուրք-Ֆրանսիական և Թուրք-եվրոպական հարաբերությունները, իսկ ԱՄՆ-ում պայքարելով հայկական լոբբինգի դեմ՝ Թուրքերը մնացին հրեական շահառուների խմբերի պարտքի տակ:²⁷⁵

Ինչպես նշեցինք, Թուրքական Հասարակությունում ձևավորվել է մտավորականների մի խավ, որը հասկանում է Հայոց ցեղապանության ճանաչման անհրաժեշտությունը: Պաշտոնական Անկարան իր հերթին արդեն ստիպված է պայքարել այդ մտավորականների դեմ հենց իր երկրի ներսում, այսինքն՝ Թուրքիայում կազմավորվում է ժխտման քաղաքականության ներքին ճակատ:

Հասարակական շփումները կարելի էր անվերապահորեն ողջունել, եթե որոշ նախաձեռնությունների վրա չկախվեր Թուրքական պետության կողմից մշակված «պատմությունը պատմաբաններին թողնելու» թեզի ուրվականը: Էլ ի՞նչ երկխոսության մասին է խոսքը, եթե ի սկզբանե շահարկման թիրախ է դառնում Հայոց ցեղապանությունը:

Ի վերջո, Հասարակական դիվանագիտությունը կոչված է կատարելու երկխոսության հասարակական պատվերը: Գործընթացը պիտի ներառի ժողովուրդների համարյա բոլոր շերտերը՝ արտահայտելով ու պաշտպանելով նրանց հավաքական շահերը: Կարծում ենք նաև, որ Հասարակական դիվանագիտությունը պիտի լինի անմիջական, երկկողմ, չպիտի պարտադրվի որևէ երրորդ ուժի կողմից: Նման երկխոսությունը միտված է բանակցող կողմերի դիրքորոշումների իրական մերձեցմանը, ապա և հաշտեցմանը, ոչ թե երրորդ կողմի աշխարհաքաղաքական նկրտումներին:

Հայ-Թուրքական երկխոսության նախաձեռնողները հիմնականում չեն առաջնորդվել վերոհիշյալ չափորոշիչներով:

²⁷⁵ Agos 28/06/2002

բ) Թուրք-հայկական հասարակական շփումների կառույցները

Հասարակական երկխոսության բազմաթիվ նախաձեռնություններում հիմնական դերակատարությունը ստանձնել են Թուրք-հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն (ԹՀԳԶԿ)²⁷⁶ և Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը (ԹՀՀՀ):²⁷⁷

Թուրք-հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն հիմնվել է 1997թ. մայիսի 3-ին և խնդիր էր դրել աջակցել Հայաստանի և Թուրքիայի գործարարների համագործակցությանը: Համաձայն կազմակերպության հնգամյա գործնականության զեկույցի՝ նրա նախաձեռնություններով են իրականացվել Թուրք-հայկական շփումների 70%-ը:²⁷⁸ Թուրք հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն գտնում է, որ գործարար շփումների միջոցով հնարավոր է հասնել երկու ժողովուրդների միջև կառուցողական և գործակցային միջնորդի ձևավորման:²⁷⁹ Ի դեպ, կազմակերպության հետաքրքրությունների շրջանակը տարածվում է տնտեսական և Հասարակական տարբեր ոլորտների վրա: Իր առջև դրած թերևս ամենակարևոր խնդիրը կազմակերպությունը համարում էր Մերսին-Երևան-Բաքու երկաթգծի գործարկումը:²⁸⁰ Գործարարներն առաջնային են համարում նաև TRACECA ծրագրի իրականացումը, ազատ առևտրի գոտու ստեղծումը, օդային հաղորդակցության զարգացումն ու տարածաշրջանային արդյունաբերական ճյուղային համագործակցությունը (տեքստիլ, գյուղատնտեսական, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, շինանյութերի արտադրություն, տուրիզմ և այլ բնագավառներում):

Թուրք-հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն աջակցություն է ցուցաբերում նաև մշակութային համագործակցությանը՝ գիտական և ուսանողական շփումներին: ԹՀԳԶԿ-ն փորձեց կազմակերպել Թուրք և Հայ պատմաբանների ֆորում՝ ազգամիջյան պատմության խնդրահարույց հարցերը ճշտելու համար: Միանշանակ է, որ քաղաքական հարաբերությունների բացակայությունը շատ հաճախ գործարարների նախաձեռնությունները դնում է հարվածի տակ:

Դեռևս 1998թ. փետրվարի 13-ին, հանդիպելով Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանի հետ, կազմակերպության Համանախագահ Քասան Սոյակը հույս հայտնեց, որ ավելի

²⁷⁶ Կազմակերպության մասին ավելի համալսումայի տե՛ս. <http://www.tabdc.org>
²⁷⁷ Կազմակերպության պաշտոնական համացանցային կայքի բացման մասին հայտնվեց 2004թ. հունվարի 12-14 ԹՀՀՀ-ի Լոնդոնում կայացած հանդիպման ժամանակ ՏԻ <http://www.tarc.info>
²⁷⁸ TABDC activity Report 1997- Present, www.tabdc.org.
²⁷⁹ Նույն տեղում:
²⁸⁰ Նույն տեղում:

ակտիվ տնտեսական շփումները իրատեսական կղարձենն քաղաքական հաշտեցման հնարավորությունները:²⁸¹ Հետագայում՝ 1999-ի դեկտեմբերին, «Թրքիչ դեյլի նյուզ» օրաթերթին տված հարցազրույցում, մեկնաբանելով Հայաստան կատարած այցի արդյունքները, Սոյալը շեշտում է. «Հայաստանը ցանկանում է Թուրքիայի հետ ունենալ ջերմ և բարեկամական հարաբերություններ»:²⁸² Միակ բարդ հիմնահարցը, ըստ Սոյալի, Հայոց ցեղասպանության բաց վերքն է:²⁸³

Ընդհանրապես ԹՀԳԶ-ի համար հեշտ չէ ուղիներ գտնել Հայ-թուրքական հարաբերությունների խոչընդոտված, այն պարզ պատճառով, որ վերջիններս բավականին զգայուն են աշխարհաքաղաքական և դիվանագիտական ցանկացած տարուբերումների նկատմամբ: Դժվար է առաջ ընթանում կազմակերպության հիմնական ծրագրերի իրականացումը:

2001թ. մարտի 10-ին ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի և ԹՀԳԶ համանախագահների հետ հերթական հանդիպման ժամանակ նշվել էր, որ Հայաստանի արտաքին գործերի գերատեսչությունը դեմ չէ Թուրքիայի արտգործնախարար Իսմայիլ Զեմի առաջարկած Հայաստան-Ադրբեջան-Թուրքիա եռակողմ ֆորմատով հանդիպմանը:²⁸⁴

Հայ-թուրքական հասարակական շփումների մյուս կառույցը՝ ԹՀՀՀ-ն, երկրորդային դիվանագիտության ամերիկյան մոդելի տեղայնացման փորձ էր: Հանձնաժողովի ստեղծումն ու գործունեությունը լայնորեն քննարկվեցին Հայաստանում, Սփյուռքում և Թուրքիայում: Համաձայն որոշ լավատեղյակ աղբյուրների, հանձնաժողովի ստեղծման բանակցություններն սկսվել են առնվազն 2001թ. գարնանը, սակայն նրա մասին բացիբաց հայտարարվեց միայն 2001թ. հուլիսի 9-ին:²⁸⁵ Հաշտեցման հանձնաժողովի գոյառումը Հայաստանում և Սփյուռքում սառն ընդունելության արժանացավ: Թուրք հասարակական կարծիքը զուսպ-լավատեսական էր: Լավատեսությունը էր համակված նաև ամերիկյան արձագանքը: Չնայած Հայ հասարակության ժխտողական վերաբերմունքին, հանձնաժողովի հայ անդամները ծայրաստիճան ինքնավստահ էին:

²⁸¹ Noyan Tapan Newsline, 13/02/1998, <http://www.nt.am>
²⁸² Turkish Probe, Dec., 1999.
²⁸³ TABDC activity Report 1997- Present, www.tabdc.org.
²⁸⁴ AIM, 10 March, 2001.

²⁸⁵ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի աշխատանքներին անդրադարձել ենք Ա. Անանյան, «Հայ-թուրքական երկխոսության նոր փորձ (Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության մասին)», Երևան, 2003, աշխատությունում, ուստի կսահմանափակվենք սույլ հանձնախմբի գործունեության համառոտ ներկայացմամբ: ԹՀՀՀ գործունեության մասին տե՛ս նաև, TARC, Terms of Reference, from <http://www.tarc.info>, 27/12/2004, ինչպես նաև Philips, D, Unsilencing the Past, pp 10-40.

Վերոնշյալի լույսի ներքո, Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը միայն մեծ վերապահումով կարելի է համարել իրական հասարակական երկխոսություն: Առաջին իսկ օրվանից ԹՀՀՀ-ի նկատմամբ մոտեցումները միանշանակ չեն եղել: Հասարակական հանձնախմբի ծայրային գործելաճուր և նրա շուրջ ստեղծված բարոյահոգեբանական մթնոլորտը խորացրին հետագա ձախողումները: Հայտարարելով, որ իրենց քննարկումների համար «տարունակ չկան», հանձնաժողովականները ձեռք էին մեկնում այնպիսի բախտորոշ հարցերի, որոնք պահանջում էին բացարձակ պատասխանատու մոտեցում (ինչը որոշ դեպքերում լիովին բացակայում էր) և մասնագիտական հմտություններ: Ավելին, ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը սկսեց անհարկի շահարկվել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի համատեքստում: Հանձնաժողովի հայ անդամները այդպես էլ չհասկացան, որ Թուրք գործընկերները ի գորու չեն հրաժարվելու տարիներ շարունակ իրենց իսկ որդեգրած ժխտման գաղափարից: Թուրքերին էլ չհերիքեց քաղաքական խիզախություն՝ պատմության սեփական թյուրմբռնումը հաղթահարելու համար: Առանցքային է նաև ԹՀՀՀ-ի աշխատանքներում Պետդեպարտամենտի ներգրավվածությունը: Ինչպես արդեն նշել ենք, տարածաշրջանային հետաքրքրություններից ելնելով, ԱՄՆ-ը մեծապես շահագրգռված էր ամերիկյան մոդելի «ստատուս քվո» ունենալ մեր աշխարհագրական գոտում: Միացյալ Նահանգներում հասկանում են, որ Հայ-ուսական ռազմաքաղաքական ակտիվ համագործակցության կարևորագույն խթաններից մեկը Թուրքիայի կողմից Հայաստանին սպառնացող ռազմական ներխուժման վտանգն է: Ամերիկյան տեսանկյունից՝ Հայ-թուրքական հաշտեցումը կթուլացնի պաշտոնական Երևանի կախվածությունը մոսկովյան թելադրանքից:

Եվ այսպես Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի հիմնադրման մասին հայտարարվեց 2001թ. հուլիսի 9-ին: Իր ստեղծման պահին այն միավորում էր վեց թուրք և չորս հայ գործիչների: Հայկական կողմը ներկայացնում էին Ալեքսանդր Արզումանյանը (ՀՀ նախկին արտգործնախարար և ՀՀԿ կուսակցության առաջնորդ), Դավիթ Հովհաննիսյանը (1992-1998թթ. Սիրիայում ՀՀ նախկին դեսպան, հատուկ հանձնարարություններով դեսպան), Անդրանիկ Միհրանյանը (քաղաքագետ, Ռուսաստանի Հայերի միության վարչության անդամ) և Վան Գրիգորյանը (Ամերիկայի հայկական համագումարի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահ): Հաշտեցման ջատագովներն էին նախկին դեսպան Գյունդուզ Աթթանը, Բողաչի Համալսարանի նախկին ռեկտոր Ուսթուն Էրզուրեբը, ավիացիայի գեներալ-լեյտենանտ Շադի Էրզուրեբչը, նախկին փոխարտգործնախարար, Մեծ Բրիտանիայում Թուրքիայի նախկին դեսպան Օզդեմ Սան-

բերկը, հոգեբան Վամիկ Վոլկանը, թուրքական արտաքին գործերի գերատեսչության նախկին ղեկավար Իլթեր Թուրքմենը: Հանձնախմբի կազմն ու անդամների թիվը հետագայում կրել են փոփոխություններ: Աշխատանքներն ի սկզբանե համակարգել է ամերիկացի բախումնարան Դեյվիդ Ֆիլիպսը:²⁸⁶

Ըստ մամուլի հրապարակումների և հանձնաժողովի անդամների տված հարցազրույցների, նախապատրաստական փուլն ընթացել է հուլիսի 2-ին և տևել է մի քանի ամիս: Մարտին և ապրիլի վերջմայիսի սկզբին Վիեննայում տեղի են ունեցել երկու աշխատանքային հանդիպումներ:²⁸⁷

Հանձնաժողովը բազում հարցականներ ծնեց, որոնցից մեկը նրա ստեղծման շարժառիթն էր: Այս հարցի վրա լույս սփռելու անհրաժեշտություն էլ թերևս ստիպեց, որ ԹՀՀՀ-ի Հիմնադիր, նախագահող և գաղափարախոս Դեյվիդ Ֆիլիպսը թուրքական «Ռադիկալ» թերթում 2003թ. ներկայացնի կազմակերպության ստեղծման հրատապությունը: Իր հրապարակման մեջ նա փորձում է ապացուցել Հայ-թուրքական հաշտեցման օգտակարությունը: Ըստ նրա, թուրքիայի պետական շահերից է բխում Հայաստանի հետ սահմանի վերաբացումը: Դ. Ֆիլիպսը կարծում է, որ նորմալ առևտրատնտեսական կապերը կուժեղացնեն թուրքիայի դիրքը տարածաշրջանում, որի համար կան իրավապայմանագրային բոլոր հիմքերը:²⁸⁸

Սառը պատերազմի ավարտից հետո, անդրադառնալով ամերիկյան շահերին, քաղաքագետ Ջրիգնե Բդեթինսկին իր «Շախմատային մեծ տախտակը» աշխատությունում Վաշինգտոնին առաջարկում է ավելի ակտիվ ներգրավվել համաշխարհային գործընթացներում: Հեղինակը մերձավոր-միջինարևելյան ու հարավկովկասյան տարածաշրջաններն անվանում է «Եվրասիական Բալկաններ»²⁸⁹, նկատի առնելով այստեղ առկա ազգային հակասությունների թնջուկը: Չնայած ԱՄՆ-ը տարածաշրջանից հեռու է (ինչը խոչընդոտում է գերակա դիրք ստանալուն), բայց և չափազանց հզոր է, որ չխառնվի այստեղ ծավալվող տեղաշարժերին²⁹⁰: Այս պայմաններում ամերիկյան շահերը պահան-

²⁸⁶ Հատկանշական է, որ այս նախաձեռնությունը ոչ կառավարական մակարդակով բուրբերին և հայերին հաշտեցնելու առաջին քայլը չէր. համաձայն «Երկիր» օրաթերթի, դեռևս 1970-ական թվականներին բուրբերական կողմը փորձ է արել անջատ բանակցությունների մեջ մտնել ՀՅԴ-ի հետ. սակայն դաշնակցականները պնդել են, որ երավիրվեն նաև Սփյուռքում գործող մյուս ավանդական կուսակցությունները: Անկարայի իսամար նրանց ատաք քայլած փակուղային պայմանները ծախսող են բանակցությունները, Երկիր. 18/07/2001:

²⁸⁷ Նույն տեղում:

²⁸⁸ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972, էջ 523:

²⁸⁹ Бжежинский З., Великая шахматная доска, М., 1999, стр. 149.

²⁹⁰ Նույն տեղում:

ջում են, որ ապահովվի այնպիսի իրավիճակ, երբ որևէ գերտերություն չկարողանա վերահսկել Կովկաս-Կենտրոնական Ասիա տարածաշրջանը, ուր համաշխարհային հանրությունը պիտի ֆինանսատնտեսական անարգել մուտք ունենա: Այս ամենը հնարավոր կդառնա միայն նավթամուղերի և ցամաքային տրանսպորտի այլ միջոցների անխափան աշխատանքի դեպքում, որոնք տարածաշրջանը պիտի կապեն համաշխարհային տնտեսական կենտրոնների հետ:²⁹¹

ԹՀՀՀ-ի ստեղծումն, ի սկզբանե դժգոհություն էր առաջացրել Հայկական Հասարակական շրջանակներում ու ոգևորել էր թուրքերին: Ըստ հանձնաժողովի թուրք անդամ Գյուլնուզ Աքթանի, կառույցի ստեղծման գաղափարը ծագել էր 2000թ. աշնանը, երբ կտրուկ սրվել էին ԱՄՆ-Թուրքիա և Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունները՝ կապված Հիշյալ պետությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության փաստի քննարկումների, իսկ Ֆրանսիայի դեպքում նաև ճանաչման հետ:²⁹² Հանձնաժողովի մեկ այլ անդամի՝ Օզգեմ Սանբերբի վկայությամբ, իրենց նպատակը երկկողմ հարաբերություններում «նոր Հորիզոններ բացելն է»:²⁹³ Թուրքական մամուլի տեղեկություններով, հանձնաժողովի գաղափարը ծնվել է Ժնևում Հենրի Դուլանտի Հումանիտար երկխոսության կենտրոնում անցկացված քննարկումների ընթացքում: Թուրքիայի նախկին արտգործնախարար Իլթեր Թուրքմենի կարծիքով, ԹՀՀՀ-ն պիտի բեկում մտցներ երկու ժողովուրդների հարաբերությունների մեջ:

«Թրբբիզ դեյլի նյուզը» նույն թվականի Հուլիսի 11-ի համարում արդեն պաշտոնապես արձանագրեց հաշտեցման հանձնաժողովի ծնունդը: Գյուլնուզ Աքթանը նշում է, որ թուրքական և Հայկական քաղաքացիական հասարակությունը ներկայացնող մտավորականների մի խումբը Հուլիսի 9-ին, Ժնևում որոշել է սկսել երկխոսությունը:²⁹⁴ Այնուհետև նա բարձրաձայնում է այն իրողությունը, որ հանձնաժողովի անդամների տեսակետները ցեղասպանության փաստի վերաբերյալ տրամադժորեն հակադիր են. «Հանձնաժողովի թուրք անդամներից և ոչ մեկը 1915-1916 թվականների իրադարձությունները ցեղասպանություն էի համարում... Նմանապես մյուս

²⁹¹ Ուլաբրավ է, որ նախագահական ընտրություններում հաղթանակ տանելուց հետո Ջորջ Բուշ կրտսերի իսրայելական վարչակազմը առանձնակի ակտիվություն ցուցաբերեց Արցախի հակամարտության խաղաղ կարգավորման նկատմամբ: Այդ համատեքստում էլ 2001թ. ապրիլին կազմակերպվել էին հայ-ադրբեջանական բանակցություններ Քի Վեսթում: Պետք է բացատրել, որ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծումը սերտորեն կապված էր թիվային գործընթացի հետ

²⁹² Երկիր. 21/07/2001:

²⁹³ Երկիր. 13/07/2001:

²⁹⁴ Turkish Daily News, 11/06/2001.

կողմն ամբողջությամբ հավատացած է, որ իրադարձությունները իսկապես ցեղասպանություն էին»:²⁹⁵

Հողվածագիրն անգրադատնում է երկկողմ հարաբերություններին վրա ազդող գործոններին՝ Լեոնային Ղարաբաղի հիմնահարցին և Կարսի պայմանագրի շուրջ տիրող անորոշությունը: Նա համոզված է, որ Հաշտեցումն անհրաժեշտ է թուրքերին, քանզի նրանք մտահոգված են Ռուսաստանի ազդեցություն լծակով, ինչն Անկարայի տեսանկյունից վտանգում է Անդրկովկասի մյուս հանրապետությունների անկախությունը: Ընդհանուր առմամբ թուրքական մամուլը նախաձեռնությունը համարել է ողջունելի:²⁹⁶ Այդ են վկայում թուրքական լրագրային հրատարակումները, որոնք ներկայացնում են թուրք գործիչների տեսակետները: Օրինակ, «Միլլիթիթ» թերթը, խոսելով թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունների մասին, կրկին սեւեւ օւշադրությունը «Հայկական հարցի» վրա: Նշելով, որ այն ստվեր չպիտի գցի երկկողմ կապերի զարգացման վրա, միաժամանակ հողվածագիրը նախազգուշացնում է, որ չպետք է սահմանել Հայոց եղեռնին առնչվող հարցադրումների շրջանակը: Կոչ անելով ամեն կերպ կանխել Հայոց ցեղասպանության թեմայի արծարծելումը, թերթը հիշեցնում է, որ Ֆրանսիայի կողմից ցեղասպանություն ճանաչումից հետո Անկարան ոչինչ չկարողացավ ձեռնարկել:²⁹⁷ Հանձնաժողովի ստեղծման անմիջական նախաձեռնությունը, ոչ առանց հիմնավոր փաստերի, վերլուծաբանների մեծամասնությունը կապում էր ԱՄՆ-ի Պետական դեպարտամենտի հետ, չնայած արված էր ամեն ինչ նման ենթադրությունները բացառելու համար: Հանձնաժողովի անդամների պնդմամբ, նախաձեռնողները Վիեննայի դիվանագիտական ակադեմիան և Ժնևի Հումանիտար ինստիտուտն են՝ մասնակցությունը այլ հասարակական կազմակերպությունների:²⁹⁸ Այս գործընթացում իրական դերակատարների ներգրավվածությունն ապացուցվեց ավելի ուշ, երբ «Կոնգրեսական հետազոտությունների ծառայությունը» իր 2001թ. Հոկտեմբերի 2-ի «Թուրք-Հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը և ԱՄՆ-ի դերը» հաղորդագրության մեջ հրատարակեց, որ «ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտը ֆինանսական օժանդակություն է տրամադրում ԹՀՀՀ-ի գործունեությանը, ինչպես և այլ հասարակական ձեռնարկների...»:²⁹⁹ ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտը ԹՀՀՀ-ին ֆինանսապես օժանդակել է անուղղակիորեն՝ Վաշինգտոնի ամերիկյան համալսարանի միջոցով: Վերջինս, հակամարտություննե-

²⁹⁵ Նոյն տեղում:
²⁹⁶ Երկիր. 13/07/2001:
²⁹⁷ Milliyet, 11/07/2001.
²⁹⁸ Առավոտ. 14/07/2001:
²⁹⁹ Ազգ. 16/10/2001:

րի կարգավորման ծրագրի շրջանակներում, դրամաշնորհի ձևով, գումարը փոխանցել է ԹՀՀՀ-ին:

Անդրադառնալով հանձնաժողովի ստեղծման վերաբերյալ ձևավորված հասարակական կարծիքին, կոնգրեսական ղեկուցագիրը փաստել էր, որ հանձնաժողովի ստեղծման թուրքական արձագանքը «եղել է գերադասցապես դրական», մինչդեռ հայկականը «եղել է ավելի շատ բացասական, քան դրական»:³⁰⁰

Հայաստանի իշխանությունները հապաղեցին հանձնաժողովի վերաբերյալ կարծիք հայտնել, և միայն Հուլիսի 14-ին ՀՀ ԱԳՆ-ի խոսնակը բարձրաձայնեց պաշտոնական Երևանի տեսակետը, որում մասնավորապես ասվում էր. «ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը բացարձակապես առնչություն չունի»:³⁰¹ Հայտարարությունում ասվում էր նաև, որ հանձնաժողովի անդամ, Սիրիայում ՀՀ նախկին դեսպան Դավիթ Հովհաննիսյանը չի հանդիսանում ՀՀ ԱԳՆ ներկայացուցիչ: Հայաստանի պաշտոնական տեսակետը, բավական ուշացած, հնչեցվեց նաև ԱՄՆ-ում Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Արման Կիրակոսյանի կողմից: Դեսպանը նշում էր, որ Հայաստանի իշխանությունները տեղեկացված են եղել նախաձեռնություն մասին, սակայն չեն միջամտել գործընթացին: Միևնույն ժամանակ, հայաստանյան իշխանությունների կարծիքով, Թուրքիայի հարաբերությունների բարելավումն ավելի արդյունավետ կլիներ երկու պետությունների կառավարությունների ուղղակի երկխոսություն միջոցով: Իր հերթին ՀՀ նախագահի խոսնակը հայտարարեց, որ Հայաստանի բարձրագույն ղեկավարությունը և անձամբ նախագահ Ռ. Քոչարյանը տեղյակ է եղել հանձնաժողովի ստեղծման մասին և «չեն խոչընդոտել երկխոսությունը, քանզի հասարակական երկխոսությունը համարում են ընդունելի»:³⁰²

ԹՀՀՀ-ի ստեղծումը քաջալերող հրատարակումով հանդես եկավ ամերիկյան «Վաշինգտոն թայմսը», որտեղ հրատարակված «Թուրքիան և Հայաստանը ճիշտ ուղու վրա են» հաղորդագրությունում մասնավորապես ասվում էր. «Հայ-թուրքական հարաբերությունների ջերմացումն, անշուշտ, դրական ազդեցություն կունենա Հայաստանի տնտեսության համար, քանի որ այսօր Թուրքիան շրջափակման մեջ է պահում Հայաստանը»: Անդրադառնալով Թուրք-Հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծմանը, թերթը նշում է, որ

³⁰⁰ Նոյն տեղում:
³⁰¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 14/07/2001:
³⁰² Նոյն Տասպան. 13/07/2001: Հանձնաժողովի ստեղծման վերաբերյալ «Առավոտին» տված հարցազրույցում որոշ պարզաբանումներ մտցրեց ԹՀՀՀ-ի անդամ Դավիթ Հովհաննիսյանը. նշելով, որ ԱԳՆ ղեկավարությունը տեղյակ է այդ գործընթացին. բայց ինքը մասնակցում է զուտ անձնական նախաձեռնությամբ: Առավոտ, 14/07/2001:

երկու երկրների հաշտության համար թուրքիան պետք է բացի Օսմանյան կայսրության արխիվները՝ պարզելու ժամանակի իրադարձությունների ճշմարիտ պատկերը:³⁰³ Նախաձեռնությունը ողջունել է նաև ԱՄՆ-ում լույս տեսնող անգլիալեզու «Արմինիան Րիփորթը»՝ այն որակելով որպես հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման խթան:³⁰⁴

ԹՀՀՀ-ի ստեղծումը դրական ընդունելության արժանացավ միայն թուրքիայում, ինչն ավելի քան զգուշավորեցնում էր:³⁰⁵ Տարօրինակ էր նաև, որ հանձնաժողովի թուրք անդամները միաբերան պնդում էին, որ կողմերի մոտեցումների մեջ ոչինչ չի փոխվել. եթե հայերը չեն հրաժարվել ցեղասպանության իրենց «մեղադրանքներից», իհարկե, չէր փոխվել նաև թուրքական կողմի վերաբերմունքը:³⁰⁶

Այս և նմանօրինակ այլ հայտարարություններ հիմք հանդիսացան, որ Հասարակական կարծիքն ավելի ամրանա իր այն համոզմունքի մեջ, թե թուրքական իշխանությունները փորձում են հանձնաժողովի աշխատանքների միջոցով վիժեցնել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը: Մասնավորապես ՀՅԴ «Ասպարեզ» օրաթերթի էլեկտրոնային տարբերակը թուրքերին մեղադրեց կեղծ հաշտեցման քողի տակ Հայոց եղեռնի հիմնահարցը տապալելու քաղաքականություն իրականացնելու մեջ:³⁰⁷

Հայաստանում հանձնաժողովի ստեղծումը խանդավառության ալիք չբռնկեց: ԹՀՀՀ-ի ձևավորումը սփիռներով ընդունեց դաշնակցությունը՝ հայտարարելով, որ չի կարող լինել որևէ հաշտեցում առանց պատմական ճշմարտության ճանաչման: ՀՅԴ Բյուրոյի հայտարարությունը մերժում էր ԹՀՀՀ-ի «առաքելությունը թե՛ ըստ էության, թե ըստ ձևի: Կուսակցության համար սկզբունքորեն անընդունելի է հանձնաժողովի օրակարգը, որովհետև այնտեղ տեսնում ենք թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու հրամայականի շրջանցում կամ էլ նրա կարևորության թերազնահատումը»:³⁰⁸ Ավելին, ՀՅԴ-ն մեղադրում էր ՀՀ արտաքին քաղաքական

³⁰³ Washington Times, 18/07/2001.

³⁰⁴ Armenian Reporter, 10/07/2001.

³⁰⁵ ԹՀՀՀ-ի ստեղծման վերաբերյալ քուրդական առաջին արձագանքները տե՛ս: Birand M. A., "Armenians Work, Turks Look On", Turkish Daily News, 14/07/2001. İter K., "Greece Model Is Used In Setting up Commission Between Turks And Armenia", Turkish Daily News, 13/11/2001. İter K., "An Historic Step For Both Turks and Armenians", Turkish Daily News, 12/07/2001. Kohen S., "Barış Zamanı", Milliyet, 11/07/2001.

³⁰⁶ Anadolu Ajansi, 11/07/2001.

³⁰⁷ ԹՀՀՀ-ի աշխատանքների մասին մամուլի որոշ հրատարակումներ, տե՛ս, <http://www.asbarez.com/TARC>:

³⁰⁸ Հայոց Աշխարհ, 27/07/2001:

գերատեսչությունը անգործություն մեջ, քանզի իրենց տրամադրություն տակ եղած տվյալների համաձայն, ՀՀ ԱԳՆ և անձամբ նախարար Օսկանյանը որոշակի մասնակցություն են ունեցել հանձնաժողովի ստեղծման գործում: Դաշնակցականներն արտաքին քաղաքական գերատեսչությունից պահանջեցին շատ արագ և կուռ հակազդեցություն ցույց տալ Հայ Դատին ու պահանջատիրությունը հարվածող այդ նախաձեռնությունը: Նույնպիսի կոչում գիրքորոշում որդեգրեցին խորհրդարանում ներկայացված մյուս քաղաքական կուսակցությունները, ԹՀՀՀ գործունեության նկատմամբ բացասաբար արտահայտվեցին նաև Ազգային ժողովում ներկայացված բոլոր խմբակցություններն ու պատգամավորական խմբերը:³⁰⁹

ԹՀՀՀ-ի ստեղծմանը բուռն արձագանքեցին նաև գիտական շրջանակները: 2001 հուլիսի 24-ին ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում խնդրո առարկայի քննարկման ժամանակ ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանը ստիպված էր առաջին անգամ պարզաբանումներ տալ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական գիրքորոշման մասին: Նա հայտարարեց, որ իր ղեկավարած գերատեսչությունը, ՀՀ կառավարությունը, առհասարակ պետությունը որևէ մասնակցություն չունեն հանձնաժողովի կազմակերպմանը: Նա հավելեց, որ մեր արտաքին քաղաքականությունը որևէ տարու չի դնում հայ-թուրքական երկխոսությունների վրա. «Նախկինում մենք ունեցել ենք բազմաթիվ երկխոսություններ տարբեր մակարդակներով, այդ թվում՝ պետական: Այնպես որ, երկխոսության խնդիրը մեզ համար ողջունելի է»:³¹⁰ ՀՀ արտգործնախարարը ևս մեկ անգամ հաստատեց, որ իրենք տեղյակ են եղել հանձնաժողովի ստեղծման աշխատանքներից և ասաց, որ եթե նույնիսկ փորձեին խոչընդոտել, միևնույն է, վերջինս կայանալու էր: Նա հնարավոր համարեց, որ «նման երկխոսություններով կարելի է անընդհատ հարցը ուշադրության կենտրոնում պահել: Ծիշտ է նաև այն պնդումը, որ հանձնաժողովի գոյությունը լծակ կարող է դառնալ թուրքիայի ձեռքում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը կասեցնելու համար: Կարծում եմ բոլորս այստեղ համաձայն ենք, որ այս հանձնաժողովը ցեղասպանության խնդրի ճանաչման հարցում որևէ տեղաշարժ չի գրանցելու»:³¹¹ Դրանից հետո ՀՀ արտգործնախարարությունը շահարկելու էր այն հարցը, որ թուրքերի հետ երկխոսությունը որևէ արդյունք չի տալիս: Իր այս հայտարարությամբ նախարարը ոչ միայն քողազերծեց ամերիկյան մասնակցությունը

³⁰⁹ Ժամանակ, 1/08/2001:

³¹⁰ Ազգ, 25/07/2001:

³¹¹ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանցարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի 2001թ. հուլիսի 24-ի ընդլայնված նիստի արձանագրություն N 3, էջ 2:

Թուրք-Հայկական հաշտեցման գործընթացին, այլ նաև սասց, որ Հանձնաժողովի ստեղծման աշխատանքների նկատմամբ որդեգրել են հարկադրված կրավորականություն: Արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը հավանաբար չէր հաշվարկել Հնարավոր բացասական հետևանքները, որոնք կարող էր իր վրա կրել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման արշավը: Հայտարարությունն ապացուցում էր Հայկական դիվանագիտության հաշտեցման քննարկումների վերաբերյալ տեղեկացվածությունը, սակայն, ըստ երևույթին ՀՀ ԱԳՆ-ն պատրաստ չէր եղել նաև դիմակայելու ԹՀՀՀ-ի նկատմամբ հասարակական բացասական նման սուր հակազդեցություն: Օսկանյանը կարծիք հայտնեց, որ «միակ հնարավոր ճանաչումն առաջին հերթին ԱՄՆ-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության ընդունումն է, երկրորդը՝ ՄԱԿ-ի: Այնպես որ, վերջապես թուրքերը զգան, որ որևէ դիմադրություն չեն կարող ցուցաբերել նման գործընթացի դեմ»:

Համաձայն նախարարի՝ ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը հարաբերությունների բարելավման յուրատեսակ փորձաքար էր: Իհարկե, նրա քայքայիչ հետևանքները ի հայտ եկան այնպիսի ուղի: Ընդհանրապես հաշտեցման հանձնաժողովի վերաբերյալ արտահայտված դիրքորոշումները բազմազան էին: «Հայոց աշխարհ» օրաթերթը կարծիք հայտնեց, որ ոչ մի հանձնաժողով հայերին ու թուրքերին չի հաշտեցնելու: Պարբերականը հանդիման էր ճշմարտացի եզրակացություն, որ հաշտեցման հանձնաժողովի խնդիրը ոչ թե ներքին՝ Հայկական և թուրքական հասարակությունների, այլ արտաքին սպառման համար է, դրանից բխող բոլոր բացասական հետևանքներով: Հաշտեցման անհնարինությունն ակնհայտ է թեկուզ այն պատճառով, որ երկուստեք կարևորագույն նշանակություն ունեցող խնդրի՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման շուրջ փոխըմբռնում չկա և չի կարող լինել:³¹²

Հայ հասարակության մեջ հանձնաժողովի նկատմամբ ձևավորված բացասական վերաբերմունքը ստիպեց, որ ԹՀՀՀ-ի հայազգի անդամներ հանդես գան հատուկ հայտարարությամբ, ինչը նրանք արեցին 2001թ. օգոստոսի 2-ին:³¹³ Հեղինակով ավանդական կուսակցությունների մոտեցումները, հանձնաժողովի հայ անդամները խոստում տվեցին, որ հետագայում ավելի հրապարակային են գործելու:

Ինչևէ, սեպտեմբերի 23-25-ին Ստամբուլում կայացավ ԹՀՀՀ երկրորդ հանդիպումը, որին ներկա էին հանձնաժողովի բոլոր անդամները: Հավաքի ընթացքում քննարկվեց Ժնևյան հանդիպումից հետո ունեցած առաջընթացը, կատարվեց մամուլի հրապարակումներ

³¹² Հայոց Աշխարհ. 17/07/2001:

³¹³ Ազգ. 2/08/2001:

րի վերլուծություն, ընդունվեցին ԶԼՄ-ների հետ շփումների «կառուցողական սկզբունքները»: Կազմակերպվեցին տարաբնույթ հանդիպումներ թուրքական հասարակության տարբեր շերտերի հետ: Ընթացակարգային հարցերի քննարկման շրջանակում հանձնաժողովը որոշեց իր հաջորդ՝ Նյու-Յորքում կայանալիք հանդիպման օրակարգը: Քննարկվեց նաև ԹՀՀՀ-ի հայ անդամների թվի ավելացման խնդիրը: Որոշում էր ընդունվել դիմել Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին իրավական խնդիրների շուրջ սեմինար կազմակերպելու խնդրանքով, որը պիտի ներառեր նաև հաշտեցման միջազգային մոդելների շուրջ բանավեճ: Ուշադրության էր արժանացել նաև հաշտեցման հոգեբանական խնդիրների հետազոտական խմբի ձևավորման հնարավորությունը, ԹՀՀՀ-ի քարտուղարության և համացանցային կայքի ստեղծումը, ինչպես նաև կառույցի զարգացման քաղաքականությունը:³¹⁴ Հանդիպումը կազմակերպվել էր «Թուրքիայի տնտեսական և սոցիալական ուսումնասիրությունների հիմնադրամի» և Թուրք-Հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեի համատեղ ջանքերով:³¹⁵ Բացի հանձնաժողովի անդամներից, հրավիրվել էին պատմաբաններ, հրապարակախոսներ, լրագրողներ: Նույն աղբյուրի համաձայն, հրավիրվածների մեջ են եղել Հայկական հարցով կամ Հայ-թուրքական երկխոսության խնդիրներով զբաղվող քաղաքագետներ ու ուսումնասիրողներ նախկին դեսպաններ Քամուրան Գյուլունին, Շյուքրու Էլբերդաղին, ինչպես նաև Օմեր Էնգին Լյութեմին, որը միաժամանակ Անկարայում գործող «Հայկական ուսումնասիրությունների կենտրոնի» տնօրենն էր: Մասնակից պատմաբաններից հիշատակության արժանի են պրոֆեսորներ Մեթե Թունչալը, Միմ Քեմալ Օքեն, Էնվեր Քոնուքչուն: Հրապարակախոսներից և լրագրողներից թերթն առանձնացնում է Մյուսթաֆա Սոյսալին, Սամի Քոհենին, «Հուրիյեթի» գլխավոր խմբագիր Էրթուրուկ Օզքյոքին, թոքթոմիչ Աթեշին ու Թահա Աքյոլին և Մեհմեդ Ալի Բիրանդին: Նշվում էր նաև, որ հանդիպմանը հրավիրված էին նաև պոլսահայ քաղաքագետ Էթին Մահչուփյանը, «Մարմարա» թերթի գլխավոր խմբագիր Ռոբեր Հատտեճյանը, «ժամանակի» խմբագրապետ Արա Քոչունյանը և «Ակոսի» գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքը:³¹⁶

³¹⁴ <http://www.eumap.org/library/datab/Documents/1006251077.96/892tarc.php>.

³¹⁵ Ազգ. 29/09/2001:

³¹⁶ Ազգ. 29/09/2001:

Ի դեպ, հանդիպման բոլոր մասնակիցները հիմնականում այդի էին ընկնում հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման ոլորտում ունեցած ակնառու «վաստակով»: Համարյա Գյուրումը հայոց պատմության նեոգափոխան և ցեղասպանության փորձաքար փորձաքարական փոսական շրջանակներում «դասական» գաղթած «Հայկական քաղաքական» աշխատության հեղինակն է: Օմեր Էնգին Լյութեմը պետական նախաձեռնություններով

Ըստ «Ազատութիւն» ռադիոկայանի, Հանձնաժողովի անդամներին Հաջողվել էր «նկատելի առաջընթաց» գրանցել, որոշվել է ավելացնել Հայ անդամների թիվը և Հաջորդ Հանդիպումը 2001թ. նոյեմբերի 18-21-ին հրավիրել Նյու Յորքում: Հիշեցնենք, որ նախապես ծրագրված էր երրորդ Հանդիպումն անցկացնել Երևանում:

Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի շուրջ բանավեճն ավելի բորբոքվեց, երբ Հոկտեմբերի 1-ին, վկայակոչելով Թուրքական «Հուրիյեթը», «Արմենպրեսը» հաղորդեց, որ Գերմանիայի խորհրդարանը հրաժարվել է քննության առնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Գերմանիայի արտգործնախարարութիւնը պնդել էր, որ այդ քննարկումը ծանր հարված կհասցնի Թուրք-գերմանական կապերին և պատգամավորներին կոչ է արել մերժել Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը քննարկելու դիմումը: Վերջինիս ստորագրել էր 14 հազար մարդ:³¹⁷ Թուրք պատմաբան Թ. Աբջամբ անդրադառնալով ԹՀՀՀ-ի գործունեությանը, «Ակօսի» հոկտեմբերի 19-ի համարում Հանդես եկավ ուշագրավ տեսակետով: Նա նշեց, որ ԹՀՀՀ մասին խոսելը դարձել է անիմաստ և Հոգնեցուցիչ: Աբջամբի կարծիքով, Հանձնաժողովի անգամները կատարել են Հայեցակարգային սխալներ, որոնք ի չիք են դարձնում երկխոսության Հնարավորութիւնը. «Քանի դեռ Հանձնաժողովը չի բացահայտել իր նպատակները, այն ընկալվելու է ոչ թե որպես երկու Հասարակութիւնների միջև առկա խնդիրների լուծմանը նպաստող կառույց, այլ Հայոց ցեղասպանության օտարերկրյա խորհրդարաններում քննարկումը խափանող խումբ»:³¹⁸ ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը չգիժեցնելու վարկածը առիթ դարձնելով Եվրախորհրդարանը 2001թ. հոկտեմբերի 25-ին մերժի Հայոց ցեղասպանության Թուրքիայի կողմից ճանաչումն այդ երկրի Եվրամիությանն անդամակցելու նախապայման դիտելու դրույթը: Ցեղասպանության ճանաչման և այդ առնչությամբ երկխոսության կարևորության մասին առաջարկը մերժվել է ձայների 149 կողմ և 275 դեմ հարաբերակցությամբ:³¹⁹ Եվրոպական խորհրդարանականների որոշումը Թուրքերը համարեցին ԵՄ-Թուրքիա հարաբերություններում պաշտոնական Անկարայի լուրջ Հաղորդվ-

յունը:³²⁰ Չնայած սեփական գործունեության ակներև բացասական արդյունքներին, Հայ Հանձնաժողովականները համառու էին: ԹՀՀՀ-ի շուրջ առկա շահարկումները Հանգեցրին նրան, որ մինչ այդ հարաբերականորեն չեզոք դիրքերից Հանդես եկող Հայաստանի արտաքին գերատեսչության ղեկավար Վ. Օսկանյանը նոյեմբերի 27-ի մամլո ասուլիսում խստորեն պահանջեց, որ «Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի» Հայաստանցի մասնակիցները գնահատական տան վեցամսյա իրենց գործունեությանը, «տեսնեն ինչ դրական և բացասական գործոններ, ինչպիսի արդյունքներ կան, եթե կան, փորձեն այս բոլորը միջինի վրա դնել և որոշել Հաջորդ քայլերը»:³²¹ ԹՀՀՀ-ի էվոլյուցիայի Հաջորդ փուլը պիտի դառնար Հանձնաժողովի նոյեմբեր ամսին Նյու Յորքում նախատեսված Հերթական Հանդիպումը: Նիստից առաջ, ասվում էր, թե Հանձնաժողովը համարվելու է Հինգերորդ Հայ անդամով: «Առավոտին» լուրեր էին հասել, որ խոսքը «Նուվել դ'Արմենի» ամսագրի խմբագիր Արա Թորանյանի մասին է: Սակայն նյույորքյան Հանդիպմանը մասնակցեց ոչ թե նա, այլ Հոգեբան Անի Գալայլյանը՝ անորոշ կարգավիճակով:³²² Հիշյալ Հանդիպումը սկսվեց նոյեմբերի 18-ին: Նյու Յորքում անցկացված Հայ-Թուրքական Հաշտեցման Հանձնաժողովի նիստի մասնակիցները որոշ ժամանակ որևէ Հաղորդագրություն չէին տարածում արդյունքների մասին: Հետագայում պարզ դարձան մանրամասները: Անդրանիկ Միհրանյանի Հավաստմամբ՝ Հանդիպումն անցել է լարված մթնոլորտում, «որովհետև Թուրքական կողմի մասնակիցները որոշ Հայտարարություններ էին արել, որոնք վնասել էին և Հանձնաժողովին, և մանավանդ շատ վատ լույսի տակ էին ցույց տվել Հայկական կողմը և ընդհանրապես Հանձնաժողովի աշխատանքի ապագան»: Այդ պատճառով Հայկական պատվիրակները շատ կտրական դրեցին հարցը. «Եթե չլինի իրական առաջընթաց, և կամ Հանձնաժողովի աշխատանքը որևէ կերպ խանգարի ցեղասպանության ճանաչմանը միջազգային ատյանների կողմից, ապա Հայկական կողմը թերևս մտածի Հանձնաժողովի աշխատանքի կասեցման մասին»:³²³

Զուգահեռաբար Հայաստանի ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանը Լոս Անջելեսում հրավիրած իր ասուլիսում կրկին ասել էր, որ Հայաստանի իշխանությունները հորդորում են ԹՀՀՀ-ի Հայաստանցի անդամներին՝ գնահատել իրենց գործունեությունը և որոշել, արդյոք պետք է, շարունակել Համագործակցությունը: Նա նշել է, որ

Եվրասիական ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնին կից Հայկական ուսումնասիրությունների ինստիտուտի տնօրենն է այս հաստատությունը, որպես ուրացության պետական քաղաքականություն իրագործող, հիմնվել է 2000-ի աշնանը, երբ ԱՄՆ Կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը սպառնալից չափի ընդունեց: Ցեղասպանության միտման գաղափարախոսության մշակման մեջ որոշակի ներդրում ունի նաև Միս Բենալ Օքեն, որը հայտնի է իր «Հայկական հարցը 1914-1923թթ.» աշխատությամբ:

³¹⁷ Արմենպրես, 1/10/2001 <http://www.armenpress.am>:

³¹⁸ Agos, 19/10/2001.

³¹⁹ Նոյան Տապան, 25/10/2001 <http://www.nt.am> :

³²⁰ Ազգ. 27/10/2001:

³²¹ Ազգ. 27/11/2001:

³²² Առավոտ, 8/12/2001:

³²³ Նոյան Տապան, 21/11/2001, <http://www.nt.am> :

Հայաստանի կառավարությունը չի խառնվում Հանձնաժողովի աշխատանքին, այն գործում է անհատական նախաձեռնություն սկզբունքով:³²⁴ Նոյեմբերի 28-ին «Ազատություն» ռադիոկայանը Հաստատեց, որ Հանդիպումն անցել է բավական լարված մթնոլորտում, և որ կողմերը Համաձայնել են դիմել Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին, Հանձնաժողովի նախագահող Դեյվիդ Ֆիլիպսի ձեռնարկմամբ, «20-րդ դարասկզբի իրադարձությունների նկատմամբ 1948 թվականի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության վերաբերյալ» եզրակացություն տալու խնդրանքով: Նոյեմբերի 26-ին Ֆիլիպսը Հայտարարել էր, որ Հաջորդ Հանդիպման ընթացքում հաշվի կառնվի ԱԱՄԿ-ի եզրակացությունը: Ըստ ռադիոկայանի, բախման պատճառ էր Հանդիսացել Հանձնաժողովի Հայ անդամների սպառնալիքը՝ սառեցնել իրենց մասնակցությունը, քանի որ իրենք Հասարակական քննադատության ուժեղ կրակի տակ էին ընկել այն բանից հետո, երբ գերմանական խորհրդարանն ու ԵՄ խորհրդարանը ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը առիթ էին ծառայեցրել՝ մերժելու ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևերը: Իրենց հերթին, Թուրք անդամները պնդել էին, որ երբեք 1915-ը չեն կոչի ցեղասպանություն:³²⁵ Մեկնարանելով Հանձնաժողովի այդ որոշումը, Ա. Միհրանյանն «Ազատություն» ռադիոկայանին ասաց, որ «Անցումային շրջանի արդարադատության միջազգային կենտրոնին» իրենց դիմումը չի վերաբերում այն Հարցին՝ Ցեղասպանություն եղե՞լ է, թե ոչ, այլ՝ «Հնարավոր է, որ 1948-ի ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան կիրառելի լինի դարասկզբին Թուրքիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ»: Նա նշել է նաև, թե Թուրքական կողմը բացառել է նույնիսկ «ցեղասպանություն» բառի գործածությունը ընդհանուր Հայտարարագրի մեջ. «Ասացին, թե դա կդժվարացնի իրենց վերադարձը Թուրքիա, իրենք կընկնեն Հասարակական կարծիքի Հարվածի տակ»:³²⁶ Նոյեմբերի 30-ին «Ազատությունը» նոր մանրամասներ Հաղորդեց ԹՀՀՀ-ի Հանդիպման մասին. «1915թ. Ցեղասպանության ուսումնասիրությունը, որն անցկացվելու է Հայ-Թուրքական Հարաբերման Հանձնաժողովի խնդրանքով, այդ նախաձեռնության կարևոր տարրերից մեկն է դառնալու»:³²⁷

Դեկտեմբերի 11-ին սակայն, Հանձնաժողովի Հայ անդամները Հանդես եկան Համատեղ Հայտարարությամբ, որով առժամանակ սառեցնում էին իրենց անդամակցությունը ԹՀՀՀ-ին, քանզի Հանձնա-

³²⁴ RFE/RL Armenia Report 28/11/2001.

³²⁵ RFE/RL Armenia Report 28/11/2001.

³²⁶ Առավոտ, 1/12/2001:

³²⁷ RFE/RL, Armenia Report, 30/11/2001.

ժողովի Թուրք անդամները Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին միակողմանիորեն Հանձնարարել են դադարեցնել նախապես Համաձայնեցված՝ 1948 թվականի ՄԱԿ-ի ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի՝ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելիության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները: Ուստի, Հանձնաժողովի Հայ անդամները Հայտարարեցին իրենց աշխատանքների դադարեցման մասին:³²⁸

Թուրք Հանձնաժողովականների նման վարքագիծը վերստին ապացուցեց, որ նրանք ամեն դեպի առաջ են տանելու ցեղասպանության ժխտման իրենց կարծի դիրքորոշումը: Պարզ դարձավ նաև, որ ի չիք են դառնում ԹՀՀՀ Հայ անդամների այն պնդումները, թե նրանք ձեռավորված թիմ են: Հայազգի Հանձնաժողովականները չէին տիրապետում Հանձնաժողովի ներսում տիրող իրավիճակին. իրենց քայլով Թուրքերը բոլորին փաստի առաջ կանգնեցրեցին:

Նյու Յորքում ԹՀՀՀ-ի նոյեմբերին անցկացված նիստը և Հայ անդամների գործունեության կասեցումը լայն արձագանք գտավ Թուրքական մամուլում, ընդ որում դրա հիմքում ընկած պատճառները յուրովի մեկնաբանության էին արժանանում: ԹՀՀՀ-ի փլուզման մեջ Թուրքական կողմի մեղքը չի տեսնում նաև Թուրք Հետազոտող Քամեր Քասըմը, որն այդ նախաձեռնության տապալման ողջ պատասխանատվությունը բարդում է բացառապես Հայերի վրա:³²⁹ Այլ կարծիքի էր, սակայն, Հանձնաժողովի Թուրք անդամ Ուսթունը Հրգուդերը, ով Հանձնաժողովի աշխատանքների սառեցումը համարում էր զուտ տեխնիկական հարց:³³⁰

Շարաֆներ անց, Վ. Օսկանյանը անթաքույց ուրախությամբ հիշեցրեց. «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև Հիմնարար խնդիրները կարելի է լուծել միայն պետական մակարդակով... Սեպտեմբերի 11-ից հետո ձեռավորված միջազգային քաղաքական միջավայրը մեկ անգամ ևս Հնարավորություն է ընձեռում մեր Հարևան երկրին վերադառնալու իր տարածաշրջանային կողմնակալ քաղաքականությունը և լուրջ քայլեր ձեռնարկել Հայ-Թուրքական Հարաբերություններում էական տեղաշարժ կատարելու ուղղությամբ»:³³¹

ԹՀՀՀ-ի գործունեության առաջին լուրջ խափանման նկատմամբ ԱՄՆ-ի տեսակետն արտահայտեց ՀՀ-ում ամերիկյան դեսպան

³²⁸ Տարեգիրք, 11/12/2001, տե՛ս www.taregir.am նաև Առավոտ, 13/12/2001:

³²⁹ Kasım K, Türk-Ermeni Barış Komisyonu: Kısa Süren Diyalog Girişimi, Ermeni Araştırmaları, 4/2001, http://www.eraren.org/eng/articles/turkish_armenianrecommamisopp.htm.

³³⁰ RFE/RL, 18/01/2002.

³³¹ Ազգ, 9/1/2002:

2. Օրդուելյը, ասելով, որ ինքը Հայ-թուրքական Հարաբերություններին Հեռանկարին նայում է լավատեսորեն.³³²

Այս գործընթացներին զուգահեռ, փետրվարի 28-ին Եվրախորհրդարանը Հաստատեց «Կանաչների» խմբի շվեդ պատգամավոր Պեր Գարտոնի պատրաստած «Հարավկովկասյան զեկուցագիրը», որը կոչ էր անում թուրքական իշխանություններին ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: «Եթե մեկուկես միլիոն Հայ սպանվել է՝ դրա անունը ցեղասպանություն է»³³³, Հայտարարեց Պեր Գարտոնը՝ նշելով, որ չի ընդունում թուրք դեկավարների դիրքորոշումը, որոնք ընտրել են ցեղասպանությունը ուրանալու ուղին: «Թըրքիզ դեյլի նյուս» օրաթերթի վկայությամբ, թուրքական որոշ Համալսարանների ռեկտորներ դատապարտել են Եվրախորհրդարանի ընդունած որոշումը: Ելույթ ունենալով երկու տասնյակից ավելի ռեկտորների առաջ, Ստամբուլի Համալսարանի ռեկտոր պրոֆեսոր Քեմալ Ալեմդարողլուն սուր քննադատության ենթարկեց Եվրախորհրդարանին և նշեց, որ «այսպես կոչված» ցեղասպանությունը գիտականորեն Հիմնավորված չէ.³³⁴ Ի արձագանք՝ «Աբազ» թերթը Հրապարակեց իր Համարձակ դիրքորոշումը. քննադատության փոխարեն ժամանակն է Հասկանալ խնդիրը, ինչու է, նաև խոստովանել սեփական սխալները.³³⁵

Սակայն, արդեն 2002թ. գարնանը սկսվում են ԹՀՀՀ-ն վերակենդանացնելու աշխատանքները և արդեն Հունիսի 21-ի Համարում «Ակօսը» տեղեկացնում էր, որ Հաշտեցման Հանձնաժողովի անդամների կՀանդիպեն Հուլիսի 10-13-ը Բողոքումում.³³⁶ «Ակօսը» պարզաբանել էր, որ «չնայած Հայտարարություններին, թե Հանձնաժողովի այն անդամները Հաշտեցման Հարցում դժվարություններ ունենալու դեպքում, պետք է Հեռանան և նրանց փոխարեն նշանակվեն նորերը, բողոքումյան Հանդիպման ժամանակ նախատեսվում է նախկին անդամների մասնակցությունը»³³⁷:

Հետագայում, ԹՀՀՀ անդամ Դավիթ Հովհաննիսյանի՝ «Արմինֆո» գործակալությունը տված Հարցազրույցից պարզ դարձավ, որ Բողոքումում քննարկվել են նախորդ Հանդիպումների արդյունքները: Կատարվել էր վերլուծական աշխատանք, արծարծվել են մի քանի խնդիրներ, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը, երկաթուղու ապաշրջանավանդ և երկկողմ տնտեսական կապերի Հաստատ-

ման Հնարավորությունները, Աղթամարի և Անիի ճարտարապետական Հուշարձանների վերականգնման Հարցը.³³⁸

Հանձնաժողովի անդամները նաև վերահաստատել են իրենց որոշումը՝ դիմելու Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին՝ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ 1948թ. ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի Համապատասխանության Հայցով, այդ առնչությամբ ընդունվել է փոխըմբռնման Հուշագիր՝ ԹՀՀՀ-ն, սակայն, չէր կատարել Հիմնադիր փաստաթղթի պահանջը՝ իր իսկ աշխատանքների գնահատումը, որն ըստ այդ փաստաթղթի պետի արվեր Հանձնաժողովի ստեղծումից մեկ տարի Հետո:

2002թ. սեպտեմբերի 10-ին Հանձնաժողովի թուրքական և Հայկական կողմերը Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոն են ներկայացրել զեկույցներ, որոնց Հիման վրա պետի կատարվեր վերլուծությունը:

Հայ-թուրքական Հաշտեցման Հանձնաժողովի բողոքումյան Հանդիպումը մամուլում Հպանցիկ լուսարանվեց, իսկ ԹՀՀՀ-ի ակտիվ գործունեության Հաջորդ փուլը ձգվեց տվեց մեկ ամբողջ տարի, կապված Թուրքիայում և Հայաստանում Համապատասխանաբար խորհրդարանական ու նախագահական ընտրությունների և տարածաշրջանային արմատական զարգացումների Հետ:

2003թ. փետրվարի 12-ին, վկայակոչելով «Ազատություն» ռադիոկայանի փետրվարի 10-ի Հաղորդումը, «Արմինֆո» գործակալությունը Հայտնեց, որ ԱԱՄԿ-ն ավարտել է Հետազոտությունը վերոնշյալ խնդրի շուրջ.³⁴⁰ ԱՄՆ-ում գործող Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնը (ԱԱՄԿ), իր կանոնադրության Համաձայն, օժանդակում է պետություններին՝ մարդու իրավունքների խախտումների և զանգվածային բռնաճնշումների դեմ պայքարում.³⁴¹ Կազմակերպությունը, որը ստեղծվել է 2001թ., գլխավորում էր Ալեքս Բորնաինը՝ Հարավային Աֆրիկայի արդարության և Հաշտեցման Հանձնաժողովի նախկին փոխնախագահը:

Ի պատասխան ԹՀՀՀ դիմումին, Կենտրոնի ընդունած Հուշագրում մասնավորապես ասվում է, որ այն նախապատրաստվել է. «իրավաբանական խորհրդատուների անկախ խմբի կողմից, Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի խնդրանքով՝

³³² Ազգ. 17/7/2002:

³³³ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քանակորոշ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003, էջ 1:

³⁴⁰ Արմինֆո, 12/2/2003, <http://www.arminfo.am>:

³⁴¹ Ալեյի հանգամանաի տե՛ս Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի համացանցային կայքը, <http://www.ictj.org>:

³³² Ազգ. 11/1/2002:

³³³ Նոյսն Տապան, 12/03/2002, <http://www.nt.am>:

³³⁴ Turkish Daily News, 5/03/2002.

³³⁵ Sabah, 1/03/2002.

³³⁶ Agos, 21/6/2002.

³³⁷ Նոյսն տեղում:

Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի 2002թ. Հուլիսի 12-ի Փոխըմբռնման Հուշագրի և 2002թ. սեպտեմբերի 10-ի ԹՀՀՀ-ի անդամների ներկայացրած զեկուլցների հիման վրա, որոնցով Հայցվում էր անաչստ և անկախ վերլուծություն՝ քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ Ցեղասպանության Հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Կոնվենցիայի կիրառելիության վերաբերյալ»³⁴²:

Հուշագիրը փաստորեն Հաստատում է, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան իր գրույթներով կիրառելի չէ այն գործողությունների նկատմամբ, որոնք տեղի են ունեցել 1951թ. Հունվարի 12-ից առաջ, քանզի միջազգային իրավունքն առՀասարակ արգելում է պայմանագրերի Հետադարձ կիրառումը: Եզրակացություն Հեղինակները շեշտում են, որ ոչ Կոնվենցիան, ոչ էլ նրա նախապատրաստական փաստաթղթերը դրա պայմանների Հետադարձ կիրառության Հնարավորություն չի Հայտ չեն բերում:

Երկրորդ խնդիրը, որ լուծում է Հուշագիրը. «Կատարել վերլուծություն՝ արդյո՞ք «ցեղասպանություն» եզրն, ինչպես այն սահմանված է Կոնվենցիայում, կարող է Համապատասխանաբար կիրառվել (ա) ընդհանուր առմամբ բնութագրելու Համար քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունները և (բ) բնութագրելու այդ իրադարձությունները»³⁴³: Այս Հարցում ԱԱՄԿ-ի վերլուծարանների կարծիքը Հետևյալն է. «Ամենապատճառաբանված Հետևությունը, որին կարելի էր Հանգել վերը նշված զանազան Հաշվետվություններից այդ իրադարձությունների վերաբերյալ այն է, որ, չնայած մեծ թվով «բարեպաշտ թուրքեր»³⁴⁴ միջամտել են ի պաշտպանություն Հայերի, այդ իրադարձությունների առնչվելու որոշ իրականացողներ գիտեին, որ իրենց գործողությունների Հետևանքը լինելու էր Արևելյան Անատոլիայի Հայերի ամբողջությանը կամ մասամբ ոչնչացումը, որպես այդպիսիք կամ գործել են այդ նպատակին Հասնելու դիտավորությամբ, և ուստի ունեցել են ցեղասպանությունը բնորոշելու Համար պահանջվող մտադրություն: Այսպիսով, կարելի է

³⁴² Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը նշվ. աշխ., 10/02/2003, էջ 1:

³⁴³ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը, նշվ. աշխ., էջ 6:

³⁴⁴ Քանի որ ԱՄՆ-ն չի իրականացրել անկախ փաստական հետազոտություն, ապա անգամ սկզբնաղբյուրների սեջ փորձել է պատկանել հավասարակշռություն: Նշելով մի կողմից հայկական, մյուս կողմից բուրբակյան սկզբնաղբյուրներ այս դեպքում, Glastris P., Armenia's History, Turkey's Dilemma, Wash. Post, March 11, 2001, at B01; Zoryan Institute, Turks Who Saved Armenians: An Introduction (rev. ed.), http://www.zoryaninstitute.org/Table_Of_Contents/genocide_docs_turksintro.htm.

ասել Հետևյալը. քանի որ վերը սահմանված մյուս երեք տարրերը Հստակորեն Հաստատված են, իրադարձությունները, Հավաքականորեն դիտարկված, պարունակում են ցեղասպանության Հանցագործություն, ինչպես այն սահմանված է Կոնվենցիայում, բոլոր տարրերը, և իրավագետները, քաղաքական գործիչները, լրագրողները և այլ անձինք արդարացված կլինեն՝ շարունակելով դրանք այդպես որակել»³⁴⁵:

ԱԱՄԿ-ն Հարված էր Հասցնում Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականությանը, նշելով, որ «Թուրքիայի կառավարությունը պնդում է, թե որևէ ուղղակի ապացույց չի ներկայացվել ցուցադրելու Համար, որ որևէ օսմանյան պաշտոնյա ջանում էր բնաջնջել օսմանյան Հայերին: Իրադարձություններին օսմանյան պաշտոնյաների մասնակցության մասին Հաճախակի վկայությունների լույսի ներքո կցանկանալինք փաստել, որ ցեղասպանության ճանաչումը իրավական առումով կախված չէ պետական դերակատարների մասնակցությունից: Ընդհակառակը, Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան Հաստատում է, որ «ցեղասպանություն կատարողները պետք է պատժվեն անկախ այն բանից՝ նրանք «սահմանադրորեն պատասխանատու ղեկավարներ են, պետական պաշտոնյաներ, թե մասնավոր անհատներ»: Այսպիսով, իրավաբանորեն պատշաճ էր պնդել, որ իրադարձությունները Հանդիսացել են ցեղասպանություն, ինչպես սահմանված էր Կոնվենցիայում, այն եզրակացության հիման վրա, որ դրանք իրագործվել են «Հայկական Հարցը» ընդմիջող լուծելու մտադրությամբ՝ անկախ այն բանից դա եղել էր Օսմանյան կայսրության պաշտոնական պետական քաղաքականությունը, թե ոչ»³⁴⁶ ԹՀՀՀ-ի թուրք անդամները Հուշագրի նկատմամբ դրսևորեցին ծայրահեղ ժխտողականություն:³⁴⁷

Գնահատական տալով Հանձնաժողովի աշխատանքներին և ԱԱՄԿ-ի պատրաստած եզրակացությանը, «Արմինյան Ուիլքի» շաբաթաթերթը գրում է, որ Հաշտեցման Հանձնաժողովը «Հրապարակեց ընդարձակ, սակայն անիմաստ ղեկույց ցեղասպանության մասին»³⁴⁸ Զեկույցի Հրապարակումից Հետո ԹՀՀՀ-ի անդամները Լոնդոնում

³⁴⁵ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003, էջ 11:

³⁴⁶ Նոյն տեղում, էջեր 9-10:

³⁴⁷ Popüler Tarih Dergisi, Temmuz 2003, <http://www.armenisoranu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>, 10/01/2004, Արքանի քաղաքի բնադատությունը տե՛ս Եսբաբազ Ե. Գ. Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, Москва, 2002.

³⁴⁸ The Armenian Weekly, 14/07/2003.

քննարկել են իրենց հետագա անելիքները, սակայն այս հանդիպման մասին մամուլում տեղեկություններ համարյա չկան:³⁴⁹

2003թ. հունիսի 6-7-ին ԹՀՀՀ հավաք տեղի ունեցավ Ստամբուլում: Կցկտուր տեղեկություններից պարզ է դառնում, որ մի քանի հանձնաժողովականներ այն գնահատել են «չատ դրական»³⁵⁰: Քննարկումների կիզակետում է եղել Հայ-թուրքական սահմանի բացումը:

Չնայած թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի որոշ անդամների լավատեսությունը, արդեն ծագել էին ելել լուրջ հիմնախնդիրներ, որոնք պայմանավորեցին նաև երեք թուրք անդամների հրաժարականը: Օզդեմ Սանբերկը, Շադի Էրգյուլվենչը և Գյունդուզ Աքթանը լքել էին ԹՀՀՀ-ն: Նրանց փոխարինել են պրոֆեսորներ Իլթեր Թուրանը, Էրսին Կալայըրոզլուն, Ալբրենթ Էվինը և Շուլե Բուլթը: Պրոֆեսորներ Ուսթյուն Էրգյուլբերը և Էմին Մահիր Բալըրոզլուն (որն ավելի վաղ փոխարինել էր Վամիկ Վոլքանին) մնացել էին ԹՀՀՀ-ի կազմում: Հանձնաժողովում էր նաև Իլթեր Թուրքմենը: Դեյվիդ Ֆիլիպին զուգահեռ նշանակվել էր նոր համակարգող՝ Զոգեֆ Մոնտվիլը:³⁵¹

Հանձնաժողովի հաջորդ հանդիպումը տեղի ունեցավ 2004թ. հունվարի 11-13-ը Լոնդոնում: ԹՀՀՀ-ի տարածած պաշտոնական հաղորդագրությունը հավաքի վերաբերյալ շատ սեղմ է. հասարակական երկխոսությունների ջատագովների համացանցային կայքում սոսկ գրված է, որ լոնդոնյան հանդիպմանը մասնակցել են հանձնաժողովի անդամները, նոր համակարգողը և Դեյվիդ Ֆիլիպը:³⁵²

Հունվարի 16-ին «Արմենայրես» գործակալությունը, վկայակոչելով ԹՀՀՀ-ի Հայազգի անդամներից մեկի տրամադրած տեղեկությունը, նշել էր, որ նախկին ղեկավանադեսներից և փորձագետներից կազմված այս հանձնախմբի նիստերը գումարվել են Մեծ Բրիտանիայի պաշտպանության նախարարության հետ սերտ կապեր ունեցող մասնավոր հետազոտական մի կենտրոնում:³⁵³

ԹՀՀՀ վերջին հավաքը տեղի ունեցավ Մոսկվայում՝ 2004թ. ապրիլի 12-14-ին: Նպատակն էր ամփոփել Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված իր առաջարկները, որոնք պաշտոնապես պիտի հանձնվեին Հայաստանի և թուրքիայի կառավարություններին: Մինևույն ժամանակ ԹՀՀՀ-ն Հայտարարել է, որ ավարտում է իր գործունեությունը որպես հանձնաժողով: «Մենք

զգում ենք, որ քաղաքացիական հասարակությունների շփումներում առաջընթացը անընդմեջ է և ժամանակի հետ միայն աճելու է», - ասված է Հայտարարության մեջ: Փոխարենը, հանձնաժողովը որոշել էր նախաձեռնել ավելի բազմամարդ խմբի մի նախնական հանդիպում Հայ-թուրքական մերձեցման ու հաշտեցման հարցերը քննարկելու նպատակով: Համաժողովը նախատեսվում էր անցկացնել 2004թ. աշնանը: ԹՀՀՀ-ն մտադրվել էր նաև աջակցել Հայ-թուրքական խորհրդակցական խմբի ստեղծմանը, որը նիստեր կգումարեր առնվազն տարին մեկ անգամ՝ կարծիքներ փոխանակելու, Հայ-թուրքական հարաբերություններում առաջընթացը քննելու և փոխհարաբերությունները բարելավելուն ուղղված առաջարկներ ներկայացնելու համար:³⁵⁴

³⁴⁹ Հայկական ժամանակ, 8/5/2002:

³⁵⁰ The Armenian Weekly, 14/07/2003.

³⁵¹ The Armenian Weekly, 17/07/2003.

³⁵² <http://www.tarc.info>

³⁵³ Արմենայրես, 16/01/2004

³⁵⁴ Հայկական ժամանակ, 16/04/2004, տե՛ս նաև <http://www.tarc.info>.

Մեծ եղեռնի նկատմամբ թուրքական պետության և պատմագրության որդեգրած ժխտողական քաղաքականությունը և Հայաստանի ու Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական վեկտորների տարածետ ուղղվածությունը 20-րդ դարակգրի պատմական իրողություններին վերստին տալիս են քաղաքական նշանակություն:

1990-ականների սկիզբը նշանավորվեց Համաշխարհային ուժի բեկումների միջև առկա Հավասարաշուկայան փոփոխություններ, ինչը արդյունք էր Խորհրդային Հակայածավալ պետության փլուզման: Աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունների պայմաններում Թուրքիան փորձ արեց վերամաստավորել սեփական դերակատարությունը Կովկաս- Կենտրոնական Ասիա տարածաշրջանում: Միևնույն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերականգնումը երկու երկրների առջև կրկին ծառայեց միջպետական Հարաբերություններ Հաստատելու, միջազգային իրավական խաղի նոր կանոններով գործելու մարտահրավերը:

Ի սկզբանե, Թուրքիան երկկողմ Հարաբերությունների օրակարգ մտցրեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչումից հրաժարվելու պարտադրանքը, ինչը փորձեց որպես ճնշման միջոց գործադրել Երևանի Հետ Հարաբերություններում: 1991թ. դեկտեմբերին, ի թիվս այլ նախկին խորհրդային Հանրապետությունների, Թուրքիան ճանաչեց նաև Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, սակայն վերջինիս Հետ դիվանագիտական Հարաբերություններ չՀաստատեց: Միջպետական շփումների առաջին փորձերն անգամ փաստեցին, որ Երևանն ու Անկարան դիվանագիտական Հարաբերությունների հեռանկարի վերաբերյալ տրամագծորեն հակառակ դիրքերում են: ՀՀ առաջին իշխանությունը, որը կազմված էր հիմնականում արցախյան շարժման առաջնորդներից, Հայ-Թուրքական շփումների կարգավորման Համար Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչումը որպես նախապայման չէր դիտում: Նշենք, որ Մեծ եղեռնի վերաբերյալ Ստամբուլում Հայտարարություն անելուց շատ ջանքածու պաշտոնանկ արվեց ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Բ. Հովհաննիսյանը: 1993թ. երկկողմ Հարաբերությունները սրվեցին, կապված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանության բանակի մարտիկների կողմից Քարվաճառի կրակակետերի լուեցման օպերացիայի Հետ, որի արդյունքում շրջանն անցավ դարաբաղյան ուժերի վերահսկողության տակ: Այս առնչությամբ Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Թուրգուլ Օզալը, խախտելով միջազգային իրավունքի նորմերը, ուժի գործադրման բացահայտ սպառնալիք Հնչեցրեց, ինչից հետո փակվեց Հայ-Թուրքական ցամաքային սահմանը, և որոշ ժամանակա-

Հատված երկու պետությունների քաղաքական Հարաբերություններում առավել կարևորվեց Արցախի Հարցի լուծումը, որի աղբյուրնամետ կարգավորման ջատագույներից մեկը դարձավ Թուրքիան:

1991-1998թթ. Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվեց մի շարք երկրների կողմից (Հունաստան, Իտալաստանի Դաշնություն և այլն)՝ լրջորեն սրելով այդ պետությունների և Թուրքիայի Հարաբերությունները:

Ցեղասպանության գործոնը մինչև 1998թ. երկկողմ Հարաբերությունների օրակարգում փոքր- ինչ լուսանցքային տեղ էր գրավել, Հայաստանի Հանրապետությունը միջազգային ասպարեզում չէր հետապնդում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման քաղաքականություն՝ հիմնախնդիրը թողնելով Սփյուռքի Հայ Համայնքների գործունեության դաշտում: Միջպետական Հարաբերությունների բացակայության պայմաններում երկկողմ շփումների ոլորտում երևան եկան տարաբնույթ Հասարակական նախաձեռնություններ, Հայ և Թուրք ուսումնասիրողները սկսեցին ակտիվորեն քննարկել Հասարակական Հարաբերությունների տարաբնույթ տեսլականներ:

1998 թ., ՀՀ նախագահ Լ. Տեր- Պետրոսյանի հրաժարականից հետո անցկացված արտահերթ նախագահական ընտրություններում Հաղթեց Թ. Քոչարյանը: Հայոց ցեղասպանության Հարցը մտավ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության շրջածիր: Արդեն 1998թ., աշնանը ելույթ ունենալով ՄԱԿ-ի 53-րդ նստաշրջանում, ՀՀ նախագահ Թ. Քոչարյանը Հայտարարեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հետամուտ է լինելու Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը: Պաշտոնական Երևանի քաղաքականության նման կոչտացումը Անկարայում գնահատվեց որպես Թուրքիայի նկատմամբ թշնամական քաղաքականության դրսևորում: Հայաստանում իշխանության փոփոխությունը երկկողմ Հարաբերությունների օրակարգում առաջնային դարձրեց Հայոց ցեղասպանության խնդիրը: Հարաբերությունների զարգացման հետագա ընթացքը Հաստատեց, որ մեր երկրի արտաքին քաղաքական կուրսում Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման խնդրի ներառումը երկկողմ Հարաբերություններում որակական տեղաշարժերի չհանգեցրեց:

2002թ. Թուրքիայում տեղի ունեցած իշխանափոխության հետևանքով օրենսդիրն ու գործադիրը գլխավորեց մինչ այդ երբեք իշխանության կամ խորհրդարանի մաս չհանդիսացած «Արդարություն և բարգավաճում» կուսակցությունը, որը Հաղթեց ընտրություններում՝ խոստանալով երկիրը դուրս բերել խոր տնտեսական ճգնաժամից և լուծել արտաքին քաղաքական լրջագույն՝ ԵՄ անդամակցության Հարցը: Նշենք, որ Անկարա- Երևան Հարաբերությունները և տարածաշրջանային այլ զարգացումներ մշտապես գտնվել են

գերտերութունների, մասնավորապես Միացյալ Նահանգների և Եվրոպական Միության ուշադրության կենտրոնում: Եթե Բրյուսելի համար Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը ճշմարիտ է հանդիսացել Թուրքիայի հետ Հարաբերութուններում, ապա Սպիտակ տունն այս առումով որդեգրել էր փոքր-ինչ այլ քաղաքականություն: Վաշինգտոնի պաշտոնյաները, ձգտելով բաց և կանխատեսելի դարձնել տարածաշրջանը, առաջ են քաշում Հայ-թուրքական Հարաբերութունների «կարգավորման» սեփական մոդել:

2001թ. հուլիսին ստեղծվեց Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովը, որի ձևավորումը թուրքական մամուլի և Հայկական որոշ շրջանակների համար ոգևորության առիթ դարձավ: Եվ եթե Թուրքերի ուրախությունը հասկանալի էր, ապա հայ Հասարակության մի նվազ մասի շահագրգռությունը թերևս հնարավոր լինի բացատրել քաղաքական ու Հասարակական դաշտում կորցրած ազդեցությունը վերականգնելու և նոր «անփոխարինելի» դերակատարության փնտրտուքով: Հայ-թուրքական Հարաբերություններում առկա հիմնահարցերի բարդությունը, ի սկզբանե պարզ էր դարձրել, որ հանձնախումբ ոչ ոքի չի կարողանալու հաշտեցնել, ավելին, գործունեության կես տարին չբոլորած՝ կառույցը սկսել էր ճաքեր տալ: Տապալման պատճառը Հաշտեցման չափորոշիչային մոդելի Հասարակ տեղայնացումն էր՝ առանց հաշվի առնելու երկու ժողովուրդների Հարաբերություններում առկա խնդիրների բարդությունը: Ի դեպ, նշենք, որ Հաշտարարական Համահավասարեցման արատով տառապում են նրանք, ովքեր չեն ցանկանում տեսնել յուրաքանչյուր Հակամարտության անհամադրելի բնույթը: Հայերի ու թուրքերի հաշտեցման հավանորոշ ծրագրի դեկավարն էր Դեյվիդ Ֆիլիպսը, ով համատեղության կարգով նաև ԱՄՆ պետդեպարտամենտի խորհրդականներից էր:

Թուրք Հանձնաժողովականներից շատերը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ պայքարի հարցում ունեն կուտակված փորձ: Ի դեպ, Թուրք Հանձնաժողովականների ժխտողական մոտեցումները առավել շոշափելի դարձան, երբ ԹՀՀ-ին զուգահեռ ստեղծված Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոն անունը կրող կազմակերպությունը Հանձնաժողովի պատվերով իր հերթին պատվիրեց իրավաբանների մի խմբի կատարել հետազոտություն՝ 1915թ. Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ ՄԱԿ-ի Ծեղասպանություն Հանցագործության կանխարգելման և պատժի մասին կոնվենցիայի կիրառելիության վերաբերյալ:

Եզրակացությունը նույնպես փոխզիջումային էր, Կենտրոնը մի կողմից Հայտարարում էր, որ 1915թ. իրադարձությունները արդարացիորեն Հնարավոր է որակել «ցեղասպանություն», մյուս կողմից

Հորդորում, որ Հիշյալ կոնվենցիան կիրառելի չէ Մեծ եղեռնի նկատմամբ: Միանգամայն հասկանալի է, որ Կենտրոնի եզրակացությունը ստանալուն պես Գյուլենդուզ Աքթանը և Շադի Հրազունյանը դադարեցրին իրենց անդամությունը ԹՀՀ-ին և մեծ ջանքերի գնով միայն Հաջողվեց Համոզել Իլթեր Թուրքմենին, որ նա ևս չլքի Հաշտարարական ընկերակցությունը:

Որոշ ժամանակ անց, անգամ նախաձեռնող և Ֆինանսավորող ամերիկացիները, գրեթե բոլորը, կորցրեցին հետաքրքրասիրությունը ԹՀՀ-ի նկատմամբ, և հանձնաժողովը 2004թ. Հայտարարեց, որ դադարեցնում է իր գործունեությունը:

2003թ. ամերիկա-բրիտանական զորքերի ներխուժումը Իրաք զգալիորեն ազդեց ուժերի տարածաշրջանային Հարաբերակցության վրա՝ Հանգեցնելով անգամ Թուրք-ամերիկյան Հարաբերությունների որոշակի սառեցման: Միևնույն ժամանակ ակտիվանում էր Թուրքական իշխանությունների ջանքը՝ միանալու ԵՄ-ին, ինչը եվրոպական որոշ ուժերի կողմից ընդունվում էր առանց ոգևորության: 2004թ. մայիսին Եվրոպական Միության հերթական ընդլայնումից հետո Անկարա-Բրյուսել Հարաբերությունների դաշտում ծառայալ Թուրքիայի անդամակցության բանակցությունների խնդիրը: ԱՄՆ նախագահական ընտրությունները և Հայկական լորբիստական խմբերի կողմից նախագահի թեկնածու, Հայամետ գործիչ Ջոն Քերիի ցուցաբերված աջակցությունը Թուրքիայի համար լուրջ վտանգ ստեղծեց, քանզի թեկնածուն խոստացել էր ընտրվելու դեպքում ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Հընթացս Եվրոպական խորհրդարանը վերահաստատեց 1987թ. որոշումը, որով Հայոց ցեղասպանության ընդունումը մտցրեց Թուրք-Եվրոպական Հարաբերությունների օրակարգ:

THE ISSUE OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN THE
ARMENIAN-TURKISH RELATIONS (1991-2004)

Summary

Researchers consider Armenian-Turkish relations to be one of the key-problems of Armenia's foreign policy. While recognizing the Republic of Armenia as an independent state in 1991, Turkey delayed to establish diplomatic relations with her neighbor. The explanation for this inadequate political behavior is deeply rooted into the history and geopolitics. There are several barriers, which make good neighborhood a long distance goal. These barriers are the international recognition of the Armenian Genocide, Karabakh conflict, and diverse geopolitical and national security interests, etc. However, the first political elite of the independent Armenia declared its moderate attitude towards Turkey (it left Armenian Genocide recognition out of the foreign political priorities), officials in Ankara, on their behalf, adopted a "hard-line" position towards Yerevan. For almost 90 years Turkey has been denying the Armenian Genocide, which is currently the main factor in the Armenian-Turkish relations. This issue is not a historical question: due to the Turkish policy the Armenian Genocide remains on the top of the bilateral political agenda. Denial of the genocide is the last phase of the crime against humanity, when the executioner eradicates the collective memory of the victimized group. Since 1915, each and every Turkish government has denied the crime of the Ottoman Empire and the Ittihatist government. Contemporary paradigms of the Political Science characterize this behavior as a well established state policy, with an ideology of justification; politics- planned and organized road map of denial and polity- state and diplomatic institutions, backed with the official historiography. For several decades Ankara develops rejection mechanisms and a state written official history, to justify its existence and ideological principles of Ataturkism.

Official position of Ankara and the continuous policy of genocide denial make this research of Turkish foreign policy towards Armenia crucial: It enables political leaders, researchers and all interested people to re-evaluate Turkey's anti Armenian efforts from the practical viewpoint, using the results in the field of political planning, applied studies of international relations, etc.

The Study consists of Introduction, three Chapters, Conclusion and the List of Reference Quotations.

The first chapter is entitled "Issue of the Armenian Genocide in the Armenian-Turkish Relations 1991-1998 ", consists of two parts.

The first subchapter analyses Turkey's strategic importance and foreign policy under the current conditions. It is worth mentioning, that in the modern political reality Turkey has become an important state. Its extremely attractive geographic position, young population and resources, make her a key partner in the international relations. Being the shortest connector of Europe and Asia, meanwhile the second country in the NATO for its territory and army after the US, Turkey claims more geopolitical influence, first of all in the Black sea basin. According to Turkish diplomats and political scientists, Ankara is the leader of the NATO's south-eastern wing that is why it must be in charge of the balance of power in the Caucasus and Central Asia. After the collapse of the Soviet Union, Turkey tried to work out a new foreign political concept and image. The absence of the "Red Alert" threatened to inflate Ankara's role in the NATO system. At the same period Turkish political thought cultivated a concept with tri-polar diplomatic dimensions: the first and main pole is European integration, the second spreads influence over the newly established Turkic states of the Caucasus and Central Asia, and the third is involvement into the processes in the Middle East.

The shift in the Turkish foreign policy took place, when Ankara joined the UN led coalition against Iraqi invasion into Kuwait. Turkish president Özal declared, that Ankara quits her passive and unconfidential policy and starts an active stage. Meanwhile, after the events in Moscow in 1991 the USSR was no more a strong political power. Russia was losing its political influence in the Caucasus and

Central Asia. Turkey had to develop its political priority for becoming the leader of the Turkic countries. These two factors made Ankara reconstruct its foreign policy. Turkey reconstructed its regional concepts declaring soon that 21st century will be "the Turkic age".

The issue of the Armenian Genocide has always been on the top agenda of Turkey's foreign policy. As it was already mentioned, for 90 years the Turks have denied the fact of planned extermination of the Armenians in the Ottoman Empire. The new wave of Turkish denial arose in 1980-ies, after the coup d' etat, when the military took power on 12 September, 1980. The abolishment of political freedoms and the process of genocide recognition abroad pushed the new regime into large scale denial policy. Ankara's target was to mislead the international community, mostly the US Congress, the European Community, ect. For example Turkish diplomats managed to shut down the House resolution drafts, which condemned the Armenian Genocide.

The second subchapter named "Genocide Recognition and the Armenian-Turkish Relations in 1991-1998" describes (d) evolution of bilateral relations after Armenia declared independence from the Soviet Union. Despite the fact, that Genocide recognition was an integral part of Armenia's "Declaration of Independence", the first political elite did not include that issue into the foreign political agenda. In November of 1990 the leader of Armenian Pan-National Movement Party Levon Ter-Petrosyan said, that Armenia no more relied on superpowers and Yerevan must develop new relations with all the neighbors. Ankara made clear its position towards Armenia only in April, 1991 when the Ambassador of Turkey in the Soviet Union V. Vural visited Armenia. Levon Ter-Petrosyan told Vural, that the USSR was being changed and Armenia wanted to establish relations with Turkey. He added that Yerevan was open for all kinds of cooperation with Ankara. The Turkish diplomat also expressed his opinion about revealing bilateral relations.

This was the first time, when the differences in the agendas of Armenia and Turkey contradicted. If for Armenia economic cooperation was more important, Turks were concerned about Karabakh solution and the recognition of the Armenian-Turkish

border. Despite these divergences Ter-Petrosyan's administration tried to build relations on moderate basis: Armenia was not going to refer to the Genocide recognition, leaving its solution to Diaspora. In fact, first it was Turkey to point out the Genocide issue. On December 16, 1991, Turkey recognized Armenia's independence, but despite the other former Soviet Republics did not establish diplomatic relations with the official Yerevan. Turkey wanted to demonstrate, that it did not believe, that the sieged Armenia, which was overcoming economic crisis and consequences of Karabakh liberation struggle, can survive. In February, 1991, during the World Economic Forum in Davos Turkey's Prime Minister Demirel turned back Armenia's President Levon Ter-Petrosyan's effort to meet with him. Their meeting took place in July, after Karabakh self-defense army liberated Shushi.

Anyway, in August 1992, Turkish delegation, headed by Undersecretary Foreign Affairs Unan visited Yerevan. According to the former chief advisor of Ter-Petrosyan, G. Liparityan, during these talks Genocide problem was not negotiated separately, but talked over as many other problems.

In 1993, Turkish hostility reached its peak. Turkey joined Azerbaijani declared blockade and later, when Karabakh Defense Army advanced to Kelbajar, Ankara started to jeopardize Armenia's territorial integrity. To establish diplomatic relations with Armenia, Ankara officials had put forward several preconditions, which were, and still are, completely unacceptable for the Armenian party. Ankara demands unilateral concessions from the Armenians in Karabakh conflict resolution and recognition of the Kars Treaty (1921), which the marionette Bolshevik Armenian government had signed. Turkey also wants Armenia to turn down demands regarding the Armenian Genocide. At the same time secret talks between Armenian president and Turkish nationalist leader, head of the MHP party, Alpaslan Turkes, were initiated in Paris.

Armenia was sending regular messages to Ankara that did not blame Turkish republic for the Armenian Genocide. During the international conference, dedicated to the 80th anniversary of the tragic events President Ter-Petrosyan declared, that only Sultan Abdul Hamid

It and Young Turk regime were guilty in organizing and committing genocide. President did not call Modern Turkey to recognize and condemn the genocide, but called for relations, based on high morality.

In summer 1995, the Mayor of the Esenyurt community near Istanbul G. Çapan visited Armenia. According to the "Hurriyet" daily, which covered the trip, Çapan was the first Turkish official, visitwd the Tsitsernakaberd Genocide Memorial. During the meeting with Armenia's President Levon Ter-Petrosyan, Çapan said, that history must be left to the historians.

In the mid of 90-ies, it was clear, that Armenian-Turkish political relations are in a deadlock. In this article, dedicated to the 5th anniversary of Armenia's independence, Foreign Minister Vahan Papazyan states, that there is no real change in relations with Ankara, because Armenia failed to develop new attitude of her Turkish policy. Was Armenia's policy, to exclude Genocide recognition from the political agenda, justified? Could that policy reach positive developments in bilateral relations? History proved that, Ter-Petrosian's Administration did not reach any result or concession from the Turks. On the contrary, the neighbors had never missed opportunity to declare their stone-carved preconditions to establish diplomatic relations with Armenia. In reality, it is Ankara that refused to develop normal relations with Yerevan, demonstrating just traditional antagonism.

Since 1998, the newly elected President of Armenia Robert Kocharyan has started to promote international recognition of the Armenian Genocide. Turkey considered this politics as a hostility demarche. Anyway, the Armenian-Turkish official relations recorded no progress for twelve years of their existence.

The second chapter dedicated to the shift in Armenia's foreign policy is entitled "The Issue of the Armenian Genocide Recognition in the Armenian-Turkish Relations 1998-2000" consists of two parts.

The first subchapter "The Issue of Recognition of the Armenian Genocide in Armenia's Foreign Political Agenda" studies the outcome of presidential elections in Armenia in regard of bilateral relations. Kocharyan's line was considered by the Turks as a new

expression of hostility. In 1998, the Armenian President declared in the UN, that the absence of proper condemnation of the Armenian Genocide in 1915 has lead to violent crimes against humanity during the last century that is why genocide recognition is of a vital importance.

1998-2000 can be characterized as a shift in the process of international condemnation and recognition of the Armenian genocide. Despite the Turkish pressure the National Assembly of France recognized the Armenian Genocide. On May 29, 1998, the National Assembly passed the recognition law and on November 8, 2000, French Senate recognized the Genocide. Two months later President Chirac ratified the law recognizing the Armenian Genocide.

The Armenian-Turkish relations were influenced by the process of international recognition of the Armenian Genocide. In September, 2000, Armenian lobbyists brought to the agenda of the US Congress a draft of H.Res. 398, which if passed, would recognize and condemn the Armenian Genocide. The researchers think, that only when the official Ankara played the card of the "strategic partnership" and started to speculate over Turkey's geopolitical importance for the US, President Bill Clinton asked the House Speaker Dennis Hastert to remove resolution from the agenda. The State Security Council of Turkey started to work on a list of sanctions to be implemented against Armenia and the US in case the House passes the resolution.

One of the key developments in the Armenian-Turkish relations is the initiative of trilateral meetings Oskanyan-Cem-Gulliyev, which was backed by the Turkish Foreign Ministry. The meeting was organized in Reykjavik, on 14-15th May 2002. After the meeting Cem proclaimed the preconditions to establish diplomatic relations with Armenia, though there was nothing new.

- *Armenia must leave genocide issue to the historians*
- *Armenia must eliminate territorial claims from its Constitution.*
- *Nagorno-Karabakh crisis must be resolved*
- *Armenia must provide a corridor to Nakhijevan.*

Meanwhile, meetings of high-ranked Armenian and Turkish diplomats became more frequent. Turkey's Foreign Minister Ismail Cem initiated series of bilateral (Armenian-Turkish) and trilateral (Armenia-Azerbaijan-Turkey) talks with his Armenian and Azerbaijani colleagues. These meetings continued until the parliamentary elections in Turkey took place. Turkish parliamentary elections were the reflection of public devastation and mistrust toward the leading coalition.

Powers, previously unrepresented in the Turkish Grand National Assembly gained control over the office. A newly emerged Islamic party "Justice and Prosperity" had formed one party government, which made an attempt to reevaluate its country's relations with Armenia. These attempts were mostly for the external use: Turkey had to meet the "Copenhagen criteria" to enter the European Union. These efforts met harsh resistance and frustration in Azerbaijan, which considers Turkey to be its "elder brother" (ağabey) and defender in the Karabakh conflict.

The third part of the book is dedicated to the instruments of public diplomacy. While official relations were not established and inter-state dialogue did not take place, a wide room for the public diplomacy activities had been left. Public diplomacy assumes vision for the future dialogue. Some theoretical models for mutual understanding had been worked out for that time.

The first subchapter "Development of alternative Turkish views on the Armenian Genocide in 1990-ies» reflects the ideas elaborated in the scientific and public circles. Attitudes, which stress the importance of bilateral constructive relations, are researched. Under the conditions of the absence of diplomatic relations a number of models of the second track diplomacy had been experimented. This kind of relations was sponsored by the third parties and many of them were based on Ankara's doctrine, to leave history to the historians. Dialogue, based on the denial of the Armenian genocide can not be successful. At least, public dialogue has to fulfill public demand of the societies, and it must include almost all interested groups of the given society. Second track diplomacy must not be based on the pressure from outside. It must

bring closer the attitudes and not to serve the geopolitical interests of the superpowers. In the meantime, there are new attitudes in Turkey, which do not deny the Armenian Genocide and even more, try to work out reasonable ways of Armenian-Turkish relations.

It is worth mentioning, that relations between Armenia and Turkey are an issue of geopolitical concern for the regional and global superpowers. Especially Americans were and are vitally concerned with their interests not only in the Caucasus, but also in the Central Asian region. To achieve their goal the US needs stability and open communication system in the Caucasus. It had to be something like a pax Americana for the region of much concern, named "Eurasian Balkans".

The second subchapter is dedicated to the brief history of development of Turkish-Armenian Business Development Council (TABDC) and Turkish-Armenian Reconciliation Commission (TARC). This part mostly focuses on the activities of the TARC, which were widely discussed in Armenia, Diaspora and Turkey. Some sources state, that the TARC's emergence process dates back to spring 2001, though officially it started functioning on July 9, 2001. The TARC received mostly cold attitude in Armenia and Diaspora, though Turkey and the USA welcomed its emergence. For participating in this initiative, Armenian members of this public diplomacy campaign fell under the fire of an intense criticism. Armenian society was deeply concerned with the veiled behavior of the TARC and the range of the issues possibly discussed during the meetings of the group mentioned. Despite the public condemnation Commission members demonstrated extreme self-confidence. The TARC members met in Istanbul and New York. It was claimed that the TARC had great advancement in its work, though the reality proved something different. The TARC's activities were widely used to speculate on the Armenian Genocide recognition issue ("Let them (Armenians and Turks) reconcile" motto was used by German and European Parliaments, instead of recognizing Armenian Genocide in the Ottoman Empire). This developments targeted more distrust towards the Commission. The most important result was that the TARC asked the International Center for Transitional Justice

to study the applicability of the UN Convention on Genocide of 1948 to the events in 1915.

On 11 December 2001, the Armenian members of the TARC withdrew their membership, motivated with their awareness, that the Turkish members of the TARC unilaterally asked the ICTJ to stop with their studies regarding the applicability of the Convention mentioned. While the TARC's criticizers were triumphant, its initiators put their best efforts to reunite the Commission, which met in Bodrum, Turkey, on 11-13 July 2002. The media poorly publicized the results of this meeting and its results remained veiled.

Soon the International Center for Transitional Justice had published a controversial report on the applicability of the UN Convention on Genocide of 1948 to the events in 1915. This report proclaimed that, on the one hand the UN Genocide convention is not applicable to the events of 1915; on the other hand all the interested parties would be justified if they classify the events as "Genocide".

In the Conclusion the main results of the study are represented:

- Armenian Genocide was and still remains the main factor in the Armenian-Turkish relations,
- Turkey did not establish diplomatic relations with Armenia, because the demand to leave genocide recognition aside was not fulfilled,
- The policy of exclusion of the Genocide recognition from the diplomatic agenda, adopted by the first political elite was not justified, because there were no positive shifts in bilateral relations in the period of 1991-1998,
- Genocide recognition was brought to diplomatic agenda in 1998, and after than a significant progress in the recognition and condemnation process became visible,
- Turkey faces Genocide recognition imperative in her European policy,
- Even though, some Turkish intellectuals are openly opposing official history, the absence of the political will from Turkey leads to new diplomatic deadlocks.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱԼԿ

1. Արխիվային նյութեր

ա) Հայաստանի Ազգային Արխիվ

1. Ֆ. 326, ց. 7, գ. 106, գ. 89:

բ) ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարանի նիստիտուտի ֆոնդ

2. Բաժին 32, թպ 26, թպ 44:

2. Փաստաթղթերի ժողովածուներ և տեղեկատու գրականություն

ա) Հայերեն

1. Հայոց ցեղասպանություն. Աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում (նյութերի ժողովածու), Կազմող, պատասխանատու խմբագիր և առաջարանի հեղինակ պատմական գիտությունների դոկտոր Լ. Բարսեղյան. Երևան, 2004:

2. Լ. Բարսեղյան: «Հայ-թուրքական հաշտության հանձնախմբի» ստեղծման կազակցությունը հայ պատմաբանների և հանրության դիրքորոշման մասին: Ձեկուցում կարդացված 2001թ, Հունիսի 21-ին Հայոց ցեղասպանության թանգարանի նիստիտուտի գիտական խորհրդի ընդլայնված նիստում:

3. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972: Նախագահ Խ. Քոչարյանի ելույթը Արգենտինայի միջազգային հարաբերությունների խորհրդում, 06/05/2002: <http://news.president.am/arm/?sub=statements>:

4. Նախագահ Խ. Քոչարյանի հարցազրույցը CNN-Türk հեռուստաընկերությանը, 29/01/2001: <http://news.president.am/arm/?sub=press&year=2001&id=1&mode=1>

5. ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարանի նիստիտուտի գիտական խորհրդի 2001թ. Հունիսի 24-ի ընդլայնված նիստի արձանագրություն No 3:

6. Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային Արդարադատության Միջազգային Կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003:

7. Հայկական Հարց Հանրագիտարան, Հայաստանի Հանրագիտարան, Երևան, 1996:

բ) անգլերեն

8. *Armenian Allegations: Myth and reality: A handbook of facts and Documents: Compiled & edited by the Assembly of Turkish American Assosiations, Washington DC 1987, ATAA.*

9. *Statement by Ambassador Edward Djerejian, Director of the James A. Baker Institute for Public Policy, Rice University, September 5, 2001.*

Encyclopedia of Genocide: Volume I: Ed. Israel W. Charny, Jerusalem: 1998.

10. *TABDC activity Report 1997- Present, www.tabdc.org.*

գ) ռուսերեն

11. *Памятники армянского права, сост. Р. Авакян, Ереван, ЕФ МНЮИ- XXI Век, 2000.*

3. Գրքեր

ա) Հայերեն

1. Աղայան Մ., Հայերը Թուրքիայում, Երևան, 1969:

2. Այվազյան Ա., Հիմնատարրեր ազգային անվտանգության Հայեցակարգի, I, Երևան, Լուսակն, 2004:

3. Այվազյան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտության կարգալորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը, Փրինթինգտոն, Երևան, 1998:

4. Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ. Թուրքական պատմական ընկերակցության «Հայեր. Աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Երևան, 2005:

5. Անանյան Ա., Հայոց թուրքական երկխոսության նոր փորձ. Թուրք- Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի գործունեության մասին, Երևան, 2003:

6. Բաղդասարյան Ս., Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թթ. Երևան, 2001:

7. Բարսեղյան Լ., Ամբերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանությունը և թուրքական հակազդեցությունը, Երևան, 2001:

8. Բարսեղյան Լ., Միջազգային Հանրությունը գաղափարում և Հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998:

9. Բարսեղյան Լ., Փրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը Օրենսդրությունը ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում. Երևան, 2002:

10. Բարսեղյան Լ., Հայոց ցեղասպանության հրապարակային ճանաչման և դատապարտման ժամանակագրություն, Երևան, 2001:

11. Բարսեղյան Լ., Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման և դատապարտման, Երևան, 2004:

12. Դեմոյան Հ., Ղարաբաղյան հակամարտությունը և թուրքական գործոնը, Երևան, 2002:

13. Զոհրաբյան է. 1920թ. Թուրք- Հայկական պատերազմը և տերությունները: Երևան, 1997:

14. Թորոսյան Թ. Հայաստան- Թուրքիա. Առևտրատնտեսական կապեր, Երևան. 2001:

15. Լիպարիտյան Ժ., Պետականության մարտահրավերը. Հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր: Երևան, 1999:

16. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930:

17. Խուրշուդյան Լ., Հայոց ազգային գաղափարախոսություն, Երևան 1999:

18. Կիրակոսյան Զ., Առաջին Համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965:

19. Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան- Թուրքիա. Բաց խոսակցություն, Հասարակական երկխոսության և զարգացումների կենտրոն, Երևան, 2005:

20. «Հունաստանի խորհրդարանը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը», ՀՀ ՓԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան- ինստիտուտ, թարգմ. Ս. Կրկյաչարյանի, Երևան, 1997:

21. Ղազանչյան Ռ., Բոլշևիկները և երիտթուրքերը, Երևան, 1998:

22. Նաթալի Շ., Թուրքերը և Մենք, Երևան, 1992:

23. Չաքրյան Հ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը Հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998:

24. Պողոսյան Ս. Պողոսյան Կ: Թուրքերը թուրքերի մասին, Երևան 2000:

25. Պողոսյան Ս., Պանթուրքիզմը երեկ և այսօր, Երևան 1990:

26. Սաֆրաստյան Ռ., «Հնարավոր է՞ 21-դարում պատնեշներ ստեղծել Հարևանների միջև...», Երևան, 2003:

27. Վարդան Լ., Հայկական Տասնհինգը թուրք մատենագրության և մամուլի մեջ և մենք. Բեյրութ, 1998:

28. Վրացյան Ս, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

29. Տաորյան Վ., Հայոց ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով, Վոթերթաուն, 1995:

30. Փափազյան Ա., Ժամանակագրություն, Հայկական Հարցը և Մեծ եղեռնը, Երևան, 2000:

բ) անգլերեն

71. Лурье С., Метаморфозы традиционного сознания, СПб, 1994.
72. Мурадян И., Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа, Ереван 2000.
73. Мюнниш Б., Европейцы ли турки. Институт армянских исследований, Нью Йорк.
74. Оганян П., Геноцид Армянского народа и защита прав человека, Ер. НАН РА, МИГА, 2003.
75. Поцхверия Б. М., Внешняя политика Турции после Второй Мировой Войны, М, 1976,
76. Поцхверия Б. М., Внешняя политика Турции в 60-х начале 80-х годов, М, 1986.
77. Сваранц А., Пантюркизм в Геостратегии Турции на Кавказе, Москва, АГИ, 2002.
78. Ступишин В., Моя миссия в Армении, М., 2001
79. Теория Международных Отношений, под ред. П.А. Цыганкова, Москва 2002, Гардарика.
80. Ушаков А., Феномен Апатюрка, Москва, Центрполиграф, 2002.
81. Хомизури Г., Социальные потрясения в судьбах народов, Москва 1997.

դ) Թուրքերեն

82. Cabbarlı H., Bağımsızlık sonrası Ermenistan- Rusya İlişkileri, Ankara, ASAM, 2004.
83. Cem I., Gelecek için denemeler, Ankara 2000, Can, 344 ss.
84. Çark Y.G. Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler 1453-1953, İstanbul, 1953.
85. Gökbilgin T. Milli Mücadele Başlarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci Kitap, Ankara, 1959.
86. İltter, E. Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1997.
87. Karabekir K., Cihan harbinde neden girdik, nasıl idare ettik? Kit. I. İstanbul, 1938.
88. Karaca A., Anadolu İslahtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899), İstanbul, 1993.
89. Kocabaş, S., Ermeni Meselesi: Nedir? Ne Değildir?, 3. Baskı, İstanbul, Vatan, 1987.

90. Koçaş Ş., Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967.
91. Küçük C., Osmanlı Diplomasinde Ermeni Meselesi' nin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İkinci Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1984-XV+200.
92. Metin I., Osmanlinin Kanlı Tarihi, Ant Yayinlari, İstanbul, 1996.
93. Öke, M. K., Yüzyılın Kan Davası: Ermeni Sorunu, 1914-1923, 3. Baskı, İstanbul, Aksoy, 2001.
94. Özdemir H. [ve baş] Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara, 2004.
95. Sander O., Türkiye'nin dış politikası, s 135, Ankara, Imge, 1998.
96. Uras E., Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950.
97. Uzundere A. E. İnsanlık Suçu: İğdir ve Çervesinde Ermeniler'in Türk Kırımı , Ankara, TKB Basımevi, 2002.

դ) Քրահներեն

98. Boghossian R. Le Conflict Turco- Armenien, Beyrouth, 1987. Altapress.

Հոդվածներ

ա) Հայերեն

1. Անանյան Ա., Ամերիկյան և ցեղասպանության դարը: Հարց դժոխքից, Գարուն, N 7-8, 2003:
2. Անանյան Ա., Թուրքիայի Մերձավորարևելյան քաղաքականության ուղիղ թիվը և Հայ-թուրքական Հարաբերությունները իրաքյան ճգնաժամի Համատեքստում, Տարածաշրջան, Նորավանք Հիմնադրամ, N2, Հունիս 2004:
3. Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանությունը Հայ-թուրքական երկխոսության Հարցի Համատեքստում, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմադրության Հարցեր N9, 2004:
4. Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական քաղաքականությունը Հայ-թուրքական Հարաբերություններին Համատեքստում, Երևան, «Գարուն» 11, 2002:
5. Անանյան Ա., Ուրացության Փակուղի, Ազդակ-Երկիր, Բեյրութ, Ապրիլ 2005 :
6. Լաչինի և թուրքիայի անդամակցությունը Եվրամիությանը և Հայկական Հարցը, Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան- Թուրքիա. Բաց խոսակցություն, Հասարակական երկխոսություն և զարգացումների կենտրոն, Երևան 2005:

7. Մելքոնյան Մ., Թուրքիայի զինված ուժերի օպերատիվ և մարտական պատրաստությունը, Հայկական բանակ 2, 1996թ.:
8. Մարրլյան Ջ., Հայկական հարցի հոլովոյթը 1988-1993-ի միջև, Հայկազեան Հայագիտական հանդես, Պեյրուսթ, 1995, N ԺԵ:
9. Ջաբրյան Հ., «Թուրքիան Հայաստանի հետ երկխոսություն չի ցանկանում, այլ ցեղասպանության բանաձևերը չեղորացնելու համար դա շահարկում է», Օրեր, թիվ 1-4, 2001:
10. Սաֆրաստյան Ռ.: Հայ-թուրքական սահմանի նշանակությունը, Հայաստան-Թուրքիա. Բաց խոսակցություն, Հասարակական երկխոսություն և զարգացումների կենտրոն Երևան 2005:

բ) անգլերեն

1. Ananyan A & Careja R. *Formation and Development of Political Opposition in Armenia, from Stumbling but Struggling: Political Opposition in Four Post-Soviet Countries, Moscow, Strategia, 2004.*
2. Cem I. *Turkey: Setting sail to the 21st Century. Perceptions: Journal of International Affairs, 1997 September- November, Volume II- Number 3.*
3. Çakar N. *A Strategic Overview of Turkey. Perceptions: Journal of International Affairs, 1998 June- August, Volume III- Number 2*
4. Elekdağ, Şükrü. "2 1/2 War Strategy", Vol. I, No. 1, March- May 1996.
5. Endruweit G. *Turkey and the European Union: A Question of Cultural Difference?, Perceptions, 1998-June- August.*
6. Halaçoğlu Y. *Realities Behind the Relocation, from Armenians in the Ottoman Empire and the Modern Turkey, Ankara 2002.*
7. Makovsky A. *The new activism in the Turkish foreign policy: SAIS Review, Winter-Spring 1999.*
8. McCarthy, Justin, *Population of the Ottoman Armenians, Armenians in the Ottoman Empire and the Modern Turkey, Ankara 2002.*
9. Robins Ph. "Turkish policy and the Gulf Crisis: Adventurist or Dynamic?" from Clement Dodd ed. *Turkish Foreign policy: New prospects: Cambridgeshire, 1992.*
10. Sarafyan A. *The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide, Armenian Forum, 2, no 1, Spring 1999.*
11. Smith R., *Denail of the Armenian Genocide, Genocide A Critical Bibliographic Review, Vol 2, London, New York.*
- Smith R. Markusen E. Lifton R.J. *Professional Ethics and the Denail of Armenian Genocide: Holocaust and Genocide Studies, 9(1).*

12. Sanguineti V.: *Turkey and The European Union: Fundamentalism or Algerian Syndrome? Studia diplomatica, N6/1997.*
13. Astourian, S. H. "Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide: From Prejudice to Racist Nationalism". - In: *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide. Ed. Richard G. Hovannisian, Detroit: Wayne State University Press, 1998.*

գ) ռուսերեն

14. Куртов А, Халмухамедов А. *Армения-Турция: Противостояние или Сотрудничество? "Армения: Проблемы независимого развития", Москва 1998.*
15. Ованнисян Р.: *Отрицание: Геноцид Армян как прототип такого подхода: Вестник: Армянский Институт Международного права и Политологии в Москве: 2004.*

դ) թուրքերեն

16. Çaycı, A., "Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Dün-Bugün-Yarın, Bildiriler, Ankara, 8-9 Mart 1990, Ankara, yay. y., 1992.*
17. Çeviköz Ü, *Uluslararası İlişkileri yeni dengele, Ermenistan Özel Sayısı, TESEV, Agustus, 2001.*
18. Gürün, Kamuran, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", *Avrasya Etütleri, Cilt 3, No 1, 1996.*
19. Kasım K. *Uluslararası İlişkiler Boyuntula Ermeni Sorunu: Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi: NİSAN 2003, YIL, 4, SAYI:38.*
- Kasım K, *Türk-Ermeni Barış Komisyonu: Kısa Süren Diyalog Girişimi, Ermeni Araştırmaları, 4/2001. http://www.eraren.org/eng/articles/turkish_armenianrecomamisopp.htm*
20. Kırzioğlu, F., "Türk-Ermeni İlişkileri", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu, Gazi Magosa, Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1993.*
21. Özel S. *Ermenilerin ve yabancıların gözüyle türk-ermenli ilişkilerin bir bakış Nisan 2003, STRADIGMA, NİSAN EK SAYISI ISSN: 1303 - 9814:*

Պարբերական մամուլ

ա) Հայերեն

1. Հայաստանի Հանրապետություն, 1991-2004:
2. Ազգ, 1992-2004:
3. Երկիր, 2000-2004:
4. Հայոց աշխարհ, 2000-2004:
5. Հայկական ժամանակ, 2000-2004:
6. Առավոտ, 2000-2004:
7. Գարուն, 2002-2004:
8. Հայկական բանակ, N2, 1996:
9. Հայացք Երևանից, N 9/2002:
10. Ասպարեզ, 2001:
11. Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմադրության Հարցեր, 2004:
12. Հայրենիք, 2003:
13. Ժամանակ, 2001-2003:
14. Տարեգիր, 2001:
15. Արմենպրես, 2002-2004:
16. Նոյյան Տապան, 1998-2003:
17. Մեդիամաքս, 2002:
18. Արմինֆո, 2003:

բ) ռուսերեն

19. Республика Армения, 1992-2004:
20. Независимая газета, 1996-2003.

գ) անգլերեն

21. Armenian Weekly, 2003:
22. Armenian Reporter, 2001:
23. Turkish Daily News, 1996-2004.
24. Turkish Probe, 1999-2002.
25. New York Times, 2001.
26. Washington Times, 2001.
27. Washington Post, 2001-2003.
28. AIM, 2001:
29. RFE/RL Armenia Report, 2001:
30. Reuter 1993,
31. UPI 1993
32. Rosbalt, 2003
33. BBC Monitoring Service 2001.
34. Armenia Now, 2003. <http://www.armenianow.com>

դ) Թուրքերեն

35. Milliyet, 2000-2004.
36. Hürriyet, 1999-2004.
37. Cumhuriyet, 2000-2004.
38. Radikal, 2000-2004.
39. Sabah, 2000-2004.
40. Zaman, 2000-2004.
41. Yeni Şafak, 2003-2004.
42. Yeni Binyıl, 2004.
43. Agos, 1998-2004:
44. Aktüel, 2000-2001.
45. Pöpler Tarih Dergisi, 2003.
46. TRT, <http://www.trt.net.tr>
47. CNN-Türk, <http://www.cnnturk.com>
48. Anadolu Ajansı, 1993-2001.

ե) ֆրանսերեն

49. Francepress, 1993.

5. Համացանցային կայքէջեր

1. Հայաստանի Հանրապետության նախագահի կայքէջ, <http://www.president.am>
2. Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության կայքէջ, <http://www.mfa.gov.tr>
3. Թուրքիայի պետական արխիվների կայքէջ, <http://www.devletarsivleri.gov.tr>
4. Թուրք-Հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեի կայքէջ, <http://www.tabdc.org>
5. Թուրք-Հայկական Հաշտեցման Հանձնաժողովի կայքէջ, <http://www.tarc.info>
7. Ամերիկայի Թուրքական կազմակերպությունների Համագումարի կայքէջ, <http://www.ataa.org>
8. Թուրքիայի Եվրասիական Հետազոտությունների կենտրոնին առընթեր Հայկական Հետազոտությունների ինստիտուտի կայքէջ, <http://www.eraren.org>
9. Եվրասիանետ գործակալության կայքէջ, <http://www.eurasianet.org>
10. Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի կայքէջ, <http://www.ictj.org>

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ..... 3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ: ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 1991-1998թթ..... 13

ա) Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական դերի փոփոխությունը և Հայոց ցեղասպանությունից հետո պաշտոնական Անկարայի արտաքին քաղաքականությունում..... 13

բ) Հայոց ցեղասպանությունից հետո խնդրի արժարժումը Հայաստան-Թուրքիա միջպետական հարաբերություններում 1991-1998թթ..... 25

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ: ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆ- ԹՈՒՐԿԻԱ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 1998-2004թթ.....39

ա) 1998թ. նախաքաղաքական ընտրությունները և Հայոց ցեղասպանությունից հիմնախնդրի արժարժումը ՀՀ արտաքին քաղաքականությունում.....39

բ) Հայ-թուրքական հարաբերությունները 2002-2004 թթ.53

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ: ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ.....71

ա) Հայոց ցեղասպանությունից հետո վերաբերյալ թուրքական այլընտրանքային կարծիքի ձևավորումը 1990-ական թվականներին.....71

բ) Թուրք-հայկական հասարակական շփումների կառույցները.....77

ԱՄՓՈՓՈՒՄ98

SUMMARY102

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....111

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....122

ԱՐԱՄ ԼԵՎՈՆԻ ԱՆԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ
ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
(1991-2004 թթ.)**

АРАМ ЛЕВОНОВИЧ АНАНЯН

**ВОПРОС АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА В
АРМЯНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ
(1991-2004 ГГ.)**

Տեխնիկական խմբագիր՝
Համակարգչային շարվածքը՝
Տպագրիչ՝

ԳԱՅԱՆԵ ԲՈՔՈՒՅԱՆ
ԹԱԳՈՒԴԻ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆԻ
ԼԵՎՈՆ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ակադեմիայի
ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ